Universiteit Leiden
The Netherlands

‘Matricidemania’, het is om gek van te worden! DE WAANZIN VAN ORESTES IN EURIPIDES’ ORESTES

Fortuin, Willemijn

Citation
Fortuin, W. (2025). *‘Matricidemania’, het is om gek van te worden!: DE WAANZIN VAN ORESTES IN EURIPIDES’ ORESTES*.

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4259764

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Masterscriptie Classics and Ancient Civilizations
Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden

‘Matricidemania’, het is om gek van te worden!

DE WAANZIN VAN ORESTES IN EURIPIDES’ ORESTES

Naam: Willemijn Fortuin

Studentnummer: 2526158

Inleverdatum: 07-08-2025

Eerste lezer: Prof.dr. I. Sluiter

Tweede lezer: Dr. J. Soerink

Inhoudsopgave

Inleiding blz. 2

Hoofdstuk 1: Het perspectief van Orestes blz. 5

Hoofdstuk 2: Het perspectief van Orestes' omstanders blz. 16

Hoofdstuk 3: Orestes en Herakles blz. 24

Conclusie blz. 34

Bibliografie blz. 36

Inleiding

Afgelopen schooljaar heb ik mijn afstudeerstage voor de master Orthopedagogiek voltooid binnen het speciaal voortgezet onderwijs. Tijdens deze stage had ik een gesprek met een leerling die haar bezorgdheid over haar mentale gezondheid uitte. Ze was bang dat ze last had van hallucinaties en ze wist niet goed hoe daarmee om te gaan. Na een gesprek over het begin, de duur en de frequentie van haar hallucinaties zijn we tot de conclusie gekomen dat het waarschijnlijk te maken had met het gebruik van nieuwe medicatie en dat ze contact op moest nemen met de arts. Door vragen te stellen kwam ik meer te weten over haar toestand en met deze informatie, en de kennis die ik heb over psychische gezondheid in het algemeen, kon ik een passende conclusie trekken. Vandaag de dag weten we veel over mentale gezondheid en eventuele problemen die kunnen ontstaan. Toch is de kennis die wij in Nederland hebben niet overal toepasbaar. Zo zijn voor ons bepaalde kenmerken van autisme in andere delen van de wereld onderdeel van de cultuur. Denk bijvoorbeeld aan het vermijden van oogcontact, wat in Nederland als een mogelijk kenmerk van autisme gezien wordt. Oogcontact wordt in andere landen, bijvoorbeeld Vietnam, juist gezien als een vorm van beleefdheid. Dit laat zien dat er tegenwoordig in de psychodiagnostiek rekening gehouden moet worden met het systeem en de (culturele) context waar iemand vandaan komt. Naar mijn mening kan de kennis die wij nu hebben over psychopathologie ook niet zomaar toegepast worden op de klassieke oudheid. Dat is immers ook een andere context.

De afgelopen decennia zijn er diverse onderzoeken gedaan naar psychopathologie en de betekenis van waanzin in de Griekse oudheid. De classica Yulia Ustinova heeft recentelijk onderzoek gedaan naar 'divine *mania'* en constateert dat het lastig is om een eenduidige definitie te vormen van *mania*. De betekenis hiervan is namelijk afhankelijk van sociale en politieke opvattingen die spelen binnen de maatschappij.[1] Zij schrijft onder andere het volgende: '*Mania* involves a sense of loss of control or being led by an external power. It could be self-induced or forced on an individual, violent or quiet, transitory or lasting, illuminating or depriving one of his or her intellect, absolutely absorbing or allowing contact with the environment, divine or bestial. […] The essence of *mania* is that it is a state of consciousness different from the baseline waking state of mind'.[2] Volgens classicus Glenn Most komt 'madness' ook vaak voor binnen tragedies en is dit deels de essentie van het genre. Volgens hem is 'tragic madness' datgene 'what happens when certain forms of psychological suffering – for example love, grief, guilt or anger – go beyond a certain limit and take on a unique and unmistakable degree of intensity'.[3] In Euripides' *Orestes* kampt Orestes ook met waanzinsklachten. In deze scriptie staat zijn waanzin centraal en zal ik onderzoeken hoe deze gerepresenteerd wordt binnen de context van Euripides' *Orestes*.

[1] Ustinova 2018, 5, 7.
[2] Ustinova 2018, 370.
[3] Most 2013, 398.

In de *Orestes* van Euripides volgen we Orestes en zijn zus Elektra na de moord op hun moeder Klytaimnestra. Orestes is na de moord ziek geworden en kampt onder andere met waanzinsklachten, die ook op het toneel worden getoond. Zowel Orestes als Elektra lopen het risico om gedood te worden, als straf voor de moord. Orestes gaat in gesprek met zijn oom Menelaos in de hoop dat hij hen kan helpen onder deze straf uit te komen. Menelaos stelt ook vragen over de toestand van Orestes, die Orestes op zijn beurt beantwoordt.

ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
τί χρῆμα πάσχεις; τίς σ᾽ ἀπόλλυσιν νόσος;	Wat is er aan de hand met jou? Welke ziekte verwoest jou?
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δείν᾽ εἰργασμένος.	Mijn begrip, omdat ik me ervan bewust ben dat ik vreselijke dingen heb veroorzaakt.
[…]	
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
λύπη μάλιστά γ᾽ ἡ διαφθείρουσά με . . .	Het meeste nog maakt *verdriet* mij zwakker …
[…]	
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
. . μανίαι τε, μητρὸς αἵματος τιμωρίαι.[4]	… en ook waanzinsaanvallen, als straf voor de moedermoord.[5]

Orestes geeft drie antwoorden op de vraag van Menelaos, namelijk zijn σύνεσις, λύπη en μανία. Binnen de literatuur wordt deze passage en Orestes' waanzin in het algemeen op verschillende manieren opgevat. Volgens Martin West komt de waanzin van Orestes vanuit hemzelf en is het een resultaat van het schuldgevoel dat Orestes heeft over de moord op zijn moeder.[6] Charles Willink daarentegen stelt dat het onwaarschijnlijk is dat Orestes zich schuldig voelt omdat hij vrijwel nergens spijt of schuld uit.[7] Volgens Zena Theodorou zijn λύπη en de waanzin de oorzaken van Orestes' σύνεσις. Zij beargumenteert dat de waanzin van binnen komt en dat deze een combinatie is van emotie

[4] Eur. *Or*. 395-400.
[5] Alle vertalingen zijn van de hand van de auteur.
[6] West 1987, ad vs. 396.
[7] Willink 1986, ad vs. 396.

en verstand.[8] In deze scriptie wil ik middels een uitgebreide analyse van Euripides' *Orestes* en met nieuwe inzichten bijdragen aan dit debat over de waanzin van Orestes.

Deze scriptie bestaat uit drie hoofdstukken die samen antwoord geven op de vraag: *Hoe wordt de waanzin van Orestes gerepresenteerd in Euripides' Orestes?* Ik zal passages van Euripides analyseren om de symptomen, verklarende en instandhoudende factoren en mogelijke 'genezende' invloeden in kaart te brengen. De onderzoeksmethoden die ik zal gebruiken zijn 'close reading' en intertekstualiteit. Ik heb niet als doel om een moderne diagnose of classificatie toe te wijzen aan de toestand van Orestes. Ik wil zijn toestand begrijpen binnen de context van deze tragedie en binnen de context van het Euripidiaans theater in de vijfde eeuw voor Christus.

In het eerste hoofdstuk zal ik het perspectief van Orestes zelf onderzoeken. Ik zal beginnen met een algemene introductie over Euripides' *Orestes* en hier vervolgens verschillende passages uit bespreken om in kaart te brengen hoe Orestes over zijn eigen ziekte praat en hoe deze zich uit op het toneel.[9] In het tweede hoofdstuk zal ik het perspectief van de omstanders onderzoeken, door te analyseren hoe Elektra en Menelaos op Orestes reageren en zich over zijn situatie uiten. Tot slot zal ik in het derde hoofdstuk de waanzin van Orestes vergelijken met die van Herakles.[10] Door de waanzin van Herakles in kaart te brengen en deze vervolgens te vergelijken met die van Orestes, kan ik de representatie van Orestes' waanzin binnen de context van zijn eigen stuk en binnen het oeuvre van Euripides interpreteren.

[8] Theodorou 1993, 38.
[9] Ed. Murray (1909), overgenomen door Willink in zijn commentaar.
[10] Ed. Diggle (1981), overgenomen door Bond in zijn commentaar.

Hoofdstuk 1 – Het perspectief van Orestes

Euripides' Orestes

De *Orestes* is één van Euripides' laatste werken en werd in 408 voor Christus opgevoerd in Athene. Het theaterstuk speelt zich af voor het paleis in Argos en vertelt het verhaal van Orestes en Elektra na de moord op hun moeder Klytaimnestra. Zij lopen het risico gedood te worden, als straf voor de moord, en willen deze straf ontduiken. Elektra opent het stuk en licht hun miserabele toestand toe. Naast haar op het toneel ligt Orestes te slapen. Sinds de moord op hun moeder is hij ziek en kampt met waanzinsklachten. Zodra hij ontwaakt, vertelt Elektra hem dat hun oom Menelaos met zijn vrouw Helena is aangekomen en dat hij hen wellicht kan helpen. Kort daarna belandt Orestes in een waanzinsepisode en is niet voor rede vatbaar. Zodra hij hieruit komt, troosten Orestes en Elektra elkaar en Elektra verlaat het toneel. Kort daarna verschijnt Menelaos en hij gaat het gesprek met Orestes aan. Met veel vragen onderzoekt Menelaos de toestand van Orestes. Uiteindelijk blijkt dat Menelaos Orestes en Elektra niet zal helpen om aan de doodstraf te ontkomen. Orestes gaat vervolgens, op advies van zijn vriend Pylades, zelf naar de volksvergadering om zijn zaak te verdedigen, maar helaas met een negatieve uitkomst. Als reactie hierop besluiten Pylades, Orestes en Elektra om Helena en haar dochter Hermione te ontvoeren en te vermoorden. Dit vindt plaats achter gesloten deuren van het paleis en wordt vervolgens verteld door een Trojaanse dienaar. In de slotscène verschijnen Orestes en Pylades met Hermione op het dak van het paleis. Helena zou in het paleis vermoord zijn en nu wordt Hermione bedreigd. Menelaos staat beneden en probeert de moord te voorkomen. Uiteindelijk verschijnt Apollo als *deus ex machina* met Helena aan zijn zijde, die hij heeft gered. Hij sluit het stuk af en schrijft iedereen een relatief goede afloop toe: Elektra zal met Pylades trouwen, Orestes met Hermione en Menelaos zal zijn eigen weg vervolgen.

Euripides' *Orestes* is een tragedie die veel geciteerd is in de oudheid,[11] maar het stuk heeft een beperkte receptiegeschiedenis.[12] Dit kan mogelijk verklaard worden door verschillende kritieken die over dit werk zijn geuit. Euripides' *Orestes* zou geen 'echte' tragedie zijn, omdat het ook komische elementen zou bevatten.[13] In de openingsscène van Elektra is dit terug te zien in de verzen waar zij het publiek aanspreekt.[14] Op deze manier wordt de illusie van het theater doorbroken en wordt er nadruk gelegd op het feit dat zij (hij) slechts een acteur is en dat het publiek de toeschouwer is, een typisch kenmerk van de komedie. Daarnaast wordt dit argument aangehaald in relatie tot het ietwat absurde einde van het stuk. Het ene moment heerst er paniek en onrust op het toneel en het andere moment heeft iedereen zijn of haar 'happy end' te horen gekregen. Desalniettemin zijn er binnen dit werk wel tragische elementen terug te vinden; de ellendige toestand van Orestes is er daar één van. In dit

[11] Wright 2008, 15; Paley 2010, 225.
[12] Wright 2008, 17.
[13] Wright 2008, 18; Willink 1986, lvi-lvii; Paley 2010, 225.
[14] Eur. *Or*. 27, 128.

hoofdstuk zal de focus liggen op het perspectief van Orestes op zijn eigen ellendige toestand. Dit hoofdstuk zal met name gericht zijn op de eerste helft van het stuk, waar Orestes voor het grootste gedeelte in bed ligt en zich op verschillende manieren uit over zijn situatie.

Orestes' ontwaken

Orestes is aan het begin van het stuk aanwezig op het toneel, maar hij verkeert in een diepe slaap. Elektra houdt haar openingsspeech en gaat in gesprek met het Koor, waartegen zij geregeld zegt dat zij zich rustig moeten houden om te voorkomen dat Orestes wakker wordt.[15] In vers 208 spoort het Koor Elektra aan om te kijken of Orestes niet ongemerkt naast haar is gestorven,[16] aangezien hij erg stil ligt. Kort daarna ontwaakt Orestes en hij vestigt vrijwel meteen de aandacht op zijn huidige toestand met het woord νόσου (ziekte).[17] De slaap was als een tovermiddel voor de ziekte en deze kwam precies op het goede moment. Deze opmerking is een eerste aanleiding om aan te nemen dat Orestes voordat hij in slaap viel, een aanval van razernij had. De tweede aanleiding volgt kort hierop, in de verzen 215-216. Orestes weet niet hoe hij hier is gekomen en zegt dat hij is verlaten door zijn eerdere gemoed of verstand – τῶν πρὶν ἀπολειφθεὶς φρενῶν.[18] Zowel Frederick Paley als Willink en West geven de suggestie om φρενῶν te vervangen voor κακῶν. Deze aanpassing zou betekenen dat Orestes is verlaten door zijn eerdere slechte omstandigheden, in plaats van door zijn eerdere verstand of gemoed. Het heeft echter mijn voorkeur om φρενῶν te lezen en daarmee de overgeleverde tekst in stand te houden. Ten eerste worden vormen van κακός in dit stuk met name gebruikt om te verwijzen naar de algemene ellendige toestand van Orestes en hiermee wordt niet specifiek zijn ziekte of waanzin bedoeld,[19] en zoals we kunnen lezen is Orestes niet verlost van zijn ellende. Daarnaast wordt de uitdrukking 'een verstand van vroeger' ook gebruikt door andere waanzinspersonages van Euripides na hun waanzinsepisode.[20] Tot slot worden door Orestes en de andere personages regelmatig φρήν-verwante (werk)woorden gebruikt om te verwijzen naar zijn waanzin.[21]

In de verzen 217-236 laat Orestes zich uitgebreid verzorgen door Elektra, die dat graag lijkt te doen. Orestes lijkt haar hulp en φιλία ook echt nodig te hebben omdat hij te zwak is om alles zelf te doen en hij gebruikt continu de imperativus om zijn verzoeken aan haar duidelijk te maken.[22] In deze scène tussen broer en zus krijgen we een beeld van Orestes en hoe zwak hij nu is. In vers 219 en 220 veegt Elektra het aangekoekte schuim weg van Orestes' mond en ogen,[23] aangezien hij de energie niet

[15] Eur. *Or*. 136-139; 142; 145-146; 157-158; 170-171.
[16] Eur. *Or*. 209 - μὴ κατθανών σε σύγγονος λέληθ' ὅδε.
[17] Eur. *Or*. 211.
[18] Eur. *Or*. 216. Willink geeft als toelichting in zijn commentaar dat de vergeetachtigheid gedefinieerd wordt als gescheiden zijn van zijn vorige φρένες – Willink 1986, 121 ad loc.
[19] Cf. 91, 283, 293, 381, 394.
[20] West 1987, 196 ad vs. 216 – West refereert hier naar Eur. *Ba*. 947; 1270.
[21] Cf. 238, 254, 297.
[22] λαβοῦ λαβοῦ (219); ὄμορξον (219); ὑπόβαλε (223); ἄφελε (224); κλῖνον (227); στῆσον (231); ἀνακύκλει (231).
[23] Schuim rondom de mond is een gebruikelijk verschijnsel van waanzin – Willink 1986, 122 ad vs. 219-220.

op kan brengen dit zelf te doen. Daarnaast wordt in vers 223 duidelijk dat Orestes niet zelf rechtop kan blijven zitten en dat hij Elektra nodig heeft om zijn zijde te ondersteunen. Verder blijkt uit de verzen 223 en 224 dat Orestes droog en vies haar heeft en hij vraagt Elektra om het haar uit zijn gezicht te halen. Hij kan nu ook niet zo goed zien – λεπτὰ γὰρ λεύσσω κόραις. Paley, Willink en West geven de plausibele suggestie om κόραις te vervangen door νόσῳ,[24] waarmee νόσῳ de functie heeft van een dativus causalis. Orestes geeft eerder al aan dat hij het als ziek persoon zwaar heeft en lijdt onder lichamelijke ongemakken. Het zou daarom mogelijk zijn dat ook zijn zicht verzwakt is. Toch zou ik ervoor pleiten om de tekst in stand te houden. Dit heeft te maken met de vraag die Orestes voor deze opmerking stelt, namelijk om het vieze haar uit zijn gezicht te vegen. Zoals Willink in zijn commentaar opmerkt: 'The hair is to be moved simply because it is obstructing Orestes' vision'.[25]

Ondertussen heeft men een redelijk beeld van Orestes: hij ligt in bed en ziet er viezig en onverzorgd uit. Willink geeft als toelichting dat we ervanuit kunnen gaan dat de acteur, die de rol van Orestes vertolkte, het masker droeg dat door Pollux als het 'Vieze masker' (πιναρός) wordt beschreven.[26] Naast zijn vieze en onverzorgde uiterlijk noemt Orestes ook dat hij zwak is. Het was eerder al duidelijk door de mate van hulp die hij nodig had, maar in de verzen 227-228 geeft hij daar meer uitleg bij:

ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
κλῖνόν μ᾽ ἐς εὐνὴν αὖθις· ὅταν ἀνῇ νόσος	Leg me weer neer op het bed: wanneer de ziekte
μανίας, ἄναρθρός εἰμι κἀσθενῶ μέλη.[27]	afneemt van het manische, ben ik zwak en krachteloos.

Er is over vers 228 discussie gaande in hoeverre er μανίας of μανιάς moet staan. In de overlevering staat μανίας, maar μανιάς zou ook gelezen kunnen worden.[28] West neemt deze suggestie aan en Murray en Paley houden de overgeleverde tekst in stand. Voor beide mogelijkheden valt iets te zeggen. Wanneer μανιάς aangenomen zou worden, zou dit geïnterpreteerd moeten worden als een bijvoeglijk naamwoord dat met νόσος congrueert ('wanneer de manische ziekte afneemt'). Indien μανίας aangehouden wordt, dient deze als een genitivus enkelvoud ('wanneer de ziekte afneemt van het manische element'). Volgens Willink zijn beide opties even goed mogelijk.[29] In mijn ogen past μανίας beter binnen het perspectief dat Orestes heeft op zijn eigen toestand. Wanneer μανιάς gebruikt wordt, zou dit betekenen dat de νόσος op zichzelf manisch is, en dat lijkt mij niet het geval te zijn. Later dit

[24] Deze suggestie is op basis van een aantekening die is overgeleverd in antieke scholia – Willink 1986, 13: κόραις] νόσῳ γρ. Σ.
[25] Willink 1986, 122 ad vs. 223-224.
[26] Willink 1986, 122 ad vs. 223-224.
[27] Eur. *Or*. 227-228.
[28] Deze suggestie is op basis van een aantekening die is overgeleverd in antieke scholia – Willink 1986, 14: μανίας] μανιάς legi posse monet Σ.
[29] Willink 1986, 123 ad vs. 227-228.

hoofdstuk zal blijken dat Orestes zijn νόσος als drieledig beschrijft aan Menelaos en deze drie delen spelen allemaal hun eigen rol binnen de ziekelijke toestand van Orestes. Eén van die drie elementen is μανία, de waanzinsbuien van Orestes, waarin hij veel energie heeft. Wanneer het manische gedeelte echter uitdooft, is hij heel erg zwak. Aangezien de μανία slechts een onderdeel lijkt te zijn van Orestes' ziekte, heeft het mijn voorkeur om binnen de context van dit vers μανίας te lezen en daarmee de overlevering in stand te houden.

Aan het einde van de passage biedt Elektra aan om de voeten van Orestes op de grond te zetten, als een positieve verandering op zijn eeuwige bedlegerigheid. Orestes neemt dit aanbod graag aan, omdat hij zich op deze manier gezond kan voelen, ook al weet hij dat dit slechts schijn is.[30] Willink geeft als commentaar dat dit één van de eerste momenten in het stuk is waar gespeeld wordt met het thema 'schijn versus werkelijkheid'. [31] Volgens West laat Orestes in deze passage zien dat hij geen 'echte' gezondheid kan ervaren en dat de schijn beter is dan niks.[32] Theodorou concludeert dat Orestes zichzelf als ongeneeslijk beschouwt, omdat hij zijn toestand niet accepteert, iets wat Herakles bijvoorbeeld wel doet.[33]

In de verzen die volgen, vertelt Elektra aan Orestes dat Menelaos is aangekomen en dat hij hen wellicht kan helpen om aan hun naderende straf te ontkomen. Elektra doet dit bewust op dit moment omdat de Erinyen hem nu helder laten denken. Dat heldere moment duurt echter niet lang en in vers 253 signaleert Elektra de eerste kenmerken van waanzin bij Orestes.

De razernij van Orestes

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
ἐπίσημον ἔτεκε Τυνδάρεως εἰς τὸν ψόγον γένος θυγατέρων δυσκλεές τ᾽ ἀν᾽ Ἑλλάδα.[34]	Tyndareos heeft een geslacht dochters verwekt, berucht om berisping en met slechte naam in heel Griekenland.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
σύ νυν διάφερε τῶν κακῶν· ἔξεστι γάρ· καὶ μὴ μόνον λέγ᾽, ἀλλὰ καὶ φρόνει[35] τάδε.	Nou, jij moet wel verschillen van deze slechte vrouwen: want jij kan dat: en je moet het niet alleen maar zeggen, maar je moet het ook menen.

[30] Eur. *Or*. 233-236.
[31] Willink 1986, 124 ad vs. 235-236.
[32] West 1987, 197 ad vs. 236.
[33] Theodorou 1993, 36.
[34] Eur. *Or*. 249-250.
[35] Zoals eerder in dit hoofdstuk is benoemd, zitten er in Euripides Orestes' ook komische elementen verstopt. Φρόνει lijkt mij een mooi voorbeeld daarvan: net voordat Orestes 'zijn verstand verliest', spoort hij Elektra aan om wel haar verstand te gebruiken. Willink schrijft hier het volgende over: "*a more obvious turn of phrase would have contrasted 'saying' and 'doing', and it cannot be fortuitous that Or.'s thought is on 'bad women' and sound-mindedness at the exact moment when his own reason totters."* – 127, ad vs. 251-252.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
οἴμοι, κασίγνητ', ὄμμα σὸν ταράσσεται,	Ach wee, lieve broer, jouw ogen zijn onrustig,
ταχὺς δὲ μετέθου λύσσαν, ἄρτι σωφρονῶν.[36]	Je bent zo snel in razernij belandt, zojuist was je nog goed bij zinnen.

Over de aanleiding van Orestes' plotselinge staat van waanzin bestaat discussie. West stelt dat het simpelweg een volgend punt was op het lijstje van Euripides en dat de waanzin van Orestes een keer getoond moest worden binnen dit stuk. Daarnaast is het volgens hem mogelijk dat het horen over Tyndareos' geslacht een trigger is geweest voor Orestes. Dit zou suggereren dat de waanzin in vers 251 en 252 reeds begonnen is. Persoonlijk ben ik het hier niet mee eens. Ten eerste vind ik het onwaarschijnlijk dat de herinnering aan zijn moeder de waanzin bij Orestes veroorzaakt. Wanneer dit het geval zou zijn, dan zou men verwachten dat Orestes ook op andere momenten in het stuk een aanval van razernij zou krijgen.[37] Ten tweede volg ik Willink in zijn argumentatie dat Orestes in vers 251 en 252 nog geen symptomen van razernij laat zien.[38] De logische syntaxis van deze twee verzen doet namelijk niet vermoeden dat hij waanzinnig is geworden. Hij spreekt Elektra nog direct aan (σύ), wat betekent dat hij haar ook nog waarneemt. Wanneer hij later midden in zijn waanzinsepisode zit, kan hij dit echter niet en ziet hij haar aan voor één van de Erinyen. Kortom, ik sluit mij in deze aan bij het eerstgenoemde punt van West dat de waanzin van Orestes een keer getoond moest worden aan het publiek en dat dit moment gekozen is door Euripides.

Gedurende de waanzinsepisode worden de zintuigelijke prikkels van Orestes niet meer verwerkt zoals die verwerkt zouden moeten worden. Hij ziet dingen die er niet zijn, namelijk zijn moeder, de Erinyen die met bloeddoorlopen ogen zijn kant op komen[39] en later een bode die hem een boog aangeeft.[40] Wat er werkelijk om hem heen is, ziet hij ook niet meer zoals het is. Hij houdt Elektra voor één van de Erinyen die hem vasthoudt en hem mee wil sleuren.[41] Verder voelt hij dingen die er niet zijn: aan het einde van zijn razernij-aanval heeft hij een denkbeeldige boog vast en verjaagt daarmee de Erinyen.[42] Het is niet duidelijk of Euripides ook auditieve hallucinaties aan Orestes toekent.[43]

---

[36] Eur. *Or*. 249-254
[37] Bijvoorbeeld op het moment dat Orestes aan Menelaos vertelt dat hij zijn moeder heeft vermoord (vs. 392).
[38] Willink 1986, 127 ad vs. 251-251.
[39] West 1987, 199 ad vs. 255-257 – 'The bloodshot eyes of the madman are transferred to the goddesses of madness'.
[40] Eur. *Or*. 268.
[41] Eur. *Or*. 264-265.
[42] Dit past goed binnen de definitie die Ustinova aandraagt: een andere staat van bewustzijn.
[43] Er is weinig bekend over auditieve hallucinaties in de oudheid. Binnen het theater worden met name visuele hallucinaties gebruikt, dit kan tevens te maken hebben met het medium van het theater – Most 2013, 404.

De waanzin eindigt net zo plotseling als deze is begonnen. Het lijkt alsof Orestes nog midden in zijn gevecht is met de Erinyen wanneer hij weer bij zinnen komt. Orestes spreekt zijn verbazing uit hoe hij hier is gekomen.[44] Hij is moe en buiten adem van alle inspanning die zijn lichaam heeft moeten ondergaan. Elektra is intussen op de grond neergezakt en heeft zich gesluierd.

ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
αἰσχύνομαί σε, μεταδιδοὺς πόνων ἐμῶν ὄχλον τε παρέχων παρθένῳ νόσοις ἐμαῖς. μὴ τῶν ἐμῶν ἕκατι συντήκου κακῶν·[45]	Ik schaam me tegenover jou, omdat ik jou een aandeel geef in mijn pijn en dat ik door mijn ziekte een last bezorg aan een ongetrouwd meisje. Kwijn asjeblieft niet weg vanwege mijn ellende:

Orestes spreekt uit dat hij zich schaamt tegenover Elektra. De schaamte die hij uit, lijkt slechts gefocust te zijn op het betrekken van Elektra in zijn ellende en niet zozeer op de moord die hij heeft begaan. In de verzen 288-293 wordt nogmaals bevestigd dat Orestes zich hier niet over schaamt. Orestes vertelt over wat zijn vader Agamemnon hem waarschijnlijk zou adviseren over de moord.[46] Volgens Orestes zou zijn vader hem afraden om zijn moeder te vermoorden als hijzelf, Agamemnon, niet weer tot leven zou komen en als hij, Orestes, deze huidige ellende zou moeten ondergaan. In deze hypothetische ontmoeting wordt niet gesproken over het ethische aspect van de daad, maar ligt de focus slechts op het negatieve gevolg voor Orestes en het hypothetische positieve gevolg voor Agamemnon zelf.[47]

In het bovenstaande citaat gebruikt Orestes drie termen om zijn toestand te duiden: πόνων ἐμῶν, νόσοις ἐμαῖς en τῶν ἐμῶν κακῶν. Willink zet dit in zijn commentaar als volgt uiteen: 'the πόνοι and the νόσοι together make up Orestes' κακά'.[48] Orestes lijkt inderdaad varianten van κακός te gebruiken om over zijn gehele toestand te praten, maar de πόνοι gaan specifiek over het vervelende effect van de moord die hij gedaan heeft en zijn gefrustreerde en ellendige gevoelens hierover. Het gaat Orestes niet om de daad die hij gedaan heeft, deze verantwoordelijkheid legt hij immers compleet bij Apollo neer,[49] maar om het ongewenste resultaat daarvan. Hier speelt ook het feit mee dat Orestes de gevolgen van de moord niet accepteert en de verantwoordelijkheid zelf niet neemt en dat hij daar last (πόνος) van heeft. Hoe Orestes het νόσος-element interpreteert, wordt duidelijker wanneer hij in gesprek gaat met Menelaos.

[44] Vergelijkbaar met het begin van het toneelstuk, waar hij ook niet meer wist hoe hij op die plek terechtgekomen was. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Orestes voordat hij in slaap viel ook een aanval van razernij gehad, iets wat voor het publiek niet zichtbaar is geweest omdat het toneelstuk toen simpelweg niet begonnen was.
[45] Eur. *Or*. 281-284.
[46] Eur. *Or*. 288-293.
[47] Willink 1986, 134 ad vs. 292-293.
[48] Willink 1986, 133 ad vs. 281-282.
[49] Eur. *Or*. 285-287.

Nadat Orestes zijn gevoelens naar Elektra duidelijk heeft gemaakt, vraagt hij om haar steun voor wanneer het niet goed met hem gaat en hij maakt haar duidelijk dat hij hetzelfde voor haar zal doen wanneer zij zich ellendig voelt. Vervolgens stuurt Orestes Elektra naar binnen om te rusten[50] en begint het Koor aan een klaagzang.

In gesprek met Menelaos

Zodra het Koor uitgezongen is, komt Menelaos het toneel op. Enerzijds is hij blij het paleis te zien, anderzijds betreurt hij de vreselijke dingen die hier gebeurd zijn. Hij gaat op zoek naar Orestes en vraagt het Koor waar hij hem kan vinden, aangezien hij vermoedt dat hij Orestes na zo'n lange tijd niet zal herkennen.[51] Menelaos herkent Orestes inderdaad niet, maar dat komt eerder door het verwaarloosde uiterlijk dat Orestes nu heeft dan door de tijd die verstreken is. Aan het begin van deze ontmoeting worden dezelfde lichamelijke kenmerken benoemd als die eerder in het stuk naar voren zijn gekomen, namelijk zijn droge haar (πλόκαμον αὐχμηρόν)[52] en de doffe blik in zijn ogen (ὀμμάτων ξηραῖς κόραις).[53] Die specifieke blik in de ogen moet niet verward worden met een symptoom van waanzin. Dat zijn eerder de draaiende en bloeddoorlopen ogen die Orestes in zijn waanzinsepisode had. Het gaat hier, zoals Willink stelt, om een 'necrotisch' element in het uiterlijk van Orestes.[54] Menelaos schrikt van Orestes' uiterlijk en vergelijkt hem met een bewoner uit de onderwereld.[55] Tot drie keer toe antwoordt Orestes raadselachtig op Menelaos' geschrokken uitingen, namelijk dat hij eigenlijk niet meer leeft door zijn slechte daden maar toch het daglicht nog aanschouwt (εὖ γ' εἶπας· οὐ γὰρ ζῶ κακοῖς, φάος δ' ὁρῶ[56]), vervolgens dat niet zijn uiterlijk hem lelijk maakt, maar zijn daden (οὐχ ἡ πρόσοψίς μ' ἀλλὰ τἄργ' ᾀκίζεται[57]) en tot slot dat zijn lichaam vergaan is, maar dat zijn naam nog behouden is (τὸ σῶμα φροῦδον· τὸ δ' ὄνομ' οὐ λέλοιπέ με[58]). Vervolgens treedt Menelaos op als een soort arts die de ziekte van Orestes in kaart wil brengen. Hij vraagt hem waar hij last van heeft, hoelang al en in welke vorm.

[50] Ik vind het ergens ook ironisch dat Orestes Elektra aanspoort om te eten, zich te wassen en te rusten, terwijl hij dit eigenlijk ook zelf zou moeten doen.
[51] Eur. *Or*. 376-379.
[52] Eur. *Or*. 387.
[53] Eur. *Or*. 389.
[54] Willink 1986, 149 ad vs. 385-386.
[55] Eur. *Or*. 385.
[56] Eur. *Or*. 386.
[57] Eur. *Or*. 388.
[58] Eur. *Or*. 390.

ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
τί χρῆμα πάσχεις; τίς σ᾽ ἀπόλλυσιν νόσος;	Wat is er aan de hand met jou? Welke ziekte verwoest jou?
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δείν᾽ εἰργασμένος.	Mijn begrip, omdat ik me ervan bewust ben dat ik vreselijke dingen heb veroorzaakt.
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
πῶς φῄς; σοφόν τοι τὸ σαφές, οὐ τὸ μὴ σαφές.	Hoe bedoel je dat? Het is wijs om duidelijk te zijn, niet onduidelijk.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
λύπη μάλιστά γ᾽ ἡ διαφθείρουσά με . . .	Het meeste nog maakt *verdriet* mij zwakker …
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
δεινὴ γὰρ ἡ θεός, ἀλλ᾽ ὅμως ἰάσιμος.	Inderdaad, zij is een verschrikkelijke godheid, maar niettemin te genezen.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
. . μανίαι τε, μητρὸς αἵματος τιμωρίαι.[59]	… en ook waanzinsaanvallen, als straf voor de moedermoord.

Menelaos vraagt Orestes welke ziekte (νόσος) hij heeft en Orestes geeft daar drie antwoorden op. Hij noemt zijn σύνεσις, λύπη en μανίαι. Ofwel, zijn ziekte wordt hier als drieledig beschreven: zijn begrip is de ziekte, net als dat het verdriet dat is en dat de waanzinsaanvallen dat zijn.

Als eerste noemt Orestes zijn begrip (ἡ σύνεσις). West schrijft hier het volgende over: 'A famous line. It has already been hinted that Orestes' madness comes from within (314). Now he himself gives a sophisticated interpretation of it as arising from his sense of guilt. He uses a striking formulation in identifying his xynesis (normally an admirable thing) as his sickness'.[60] Zoals ik eerder beargumenteerd heb, ben ik er niet van overtuigd dat Orestes zich schuldig zou voelen om de misdaad die hij begaan heeft, maar eerder dat hij zich ellendig voelt over de uitkomst die de moord met zich mee heeft gebracht. Ik sluit me daarom aan bij de opvatting van Willink: 'It is more important to appreciate the paradoxical use of language and interplay of themes than to ask whether Orestes is

[59] Eur. *Or*. 395-400.
[60] West 1987, 210 ad vs. 396.

"truly remorseful" in the sense "repentant". As to that, however, he does not use the verb μεταγιγνώσκειν or related words; and even in his "saner" moments we feel that he would do the same thing again […]'.[61] Toch geeft deze woordkeuze van Orestes wel aanleiding om te denken dat (een deel van) zijn ziekte van binnen zit. Zijn begrip, of zijn vermogen tot nadenken, is een onderdeel van de ziekte voor Orestes. Onder andere David Konstan heeft onderzoek gedaan naar een mogelijk bestaan van 'het bewustzijn' in de oudheid en bespreekt ook dit citaat van Euripides' *Orestes*. Hij concludeert het volgende: 'There is, then, no distinction here between inner and outer causes of Orestes' suffering: the pain inflicted by the Erinyes is epexegetical, a clearer statement, such as Menelaus requests, of what has disfigured him. Orestes is now aware of the consequences of what he has done, in the form of the pain inflicted by the Erinyes. His thoughts have all along been less on what he did than what resulted from his act. Such an awareness scarcely counts as "conscience" in the modern acceptation of the term'.[62] Ik sluit mij aan bij de conclusie van Konstan. Orestes is in staat om zijn huidige ellendige toestand in te zien en te beseffen dat dit een gevolg is van de (mis)daad die hij begaan heeft. Het feit dat hij deze situatie zo kan overzien en de oorzaak-gevolg relatie kan bevatten, maakt hem ziek. Om dit te illustreren heb ik ervoor gekozen om εἰργασμένος te vertalen als 'veroorzaken' en interpreteer ik δεινά als zijn huidige ellendige situatie. Aangezien Orestes geen schuld of schaamte ervaart over de moord op zijn moeder, ben ik van mening dat Orestes met ἡ σύνεσις doelt op het vermogen om het gevolg van zijn acties in te zien en wat voor gruwelijke dingen hij daarmee voor hemzelf veroorzaakt heeft. De σύνεσις van Orestes heeft dus een beperkte rol in het tot stand komen van zijn waanzin en deze staat hier in bepaalde mate los van. Om naar de waanzin te verwijzen worden immers φρήν-verwante woorden gebruikt. Orestes' σύνεσις lijkt mij eerder een factor te zijn die zijn ziekelijke toestand in stand houdt.

Het tweede dat Orestes noemt is λύπη, verdriet of pijn, en dit maakt hem nog zwakker. Het verdriet is een gevolg van zijn huidige (manische) situatie en niet van de moord die hij heeft begaan. De zin gaat verder in vers 400, waar hij aanvult dat ook de μανίαι hem zwak maken. Vers 400 eindigt met μητρὸς αἵματος τιμωρίαι, de straf (lett. straffen) voor de moedermoord. De μανία is het enige onderdeel van zijn ziekte dat een externe factor heeft, namelijk de waanzinsgodinnen die hem belasten. Wanneer de μανία het gevolg zou zijn van een inwendig proces, veroorzaakt door schuld, dan zou ik verwachten dat Orestes getriggerd raakt wanneer hij herinnerd wordt aan zijn moeder of aan de moord. Zoals ik eerder dit hoofdstuk al heb beargumenteerd, is dat niet aan de orde. De μανία is iets onverwachts en deze is kort na de moord ontstaan als straf voor de moord en is daarmee de aanleiding voor Orestes' ellende.

[61] Willink 1986, 151 ad vs. 396.
[62] Konstan 2016, 240.

Besmettingsgevaar?

Het gesprek met Menelaos heeft niet het resultaat waarop Orestes had gehoopt. Menelaos vertrekt, zonder hulp te verlenen aan Orestes of Elektra. Kort daarna komt Pylades, een vriend van Orestes, het toneel op en weet hem over te halen zijn bed te verlaten en richting de volksvergadering te gaan. Daar zal namelijk gedebatteerd worden over een passend oordeel voor de misdaad van Orestes en Elektra. Orestes maakt zich echter zorgen dat hij op zijn weg daarnaartoe overmeesterd zal woorden door de godinnen die hem kwellen met waanzin.

ΠΥΛΑΔΗΣ	Pylades
ἀλλὰ κηδεύσω σ᾽ ἐγώ.	Maar ik zal voor jou zorgen.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
δυσχερὲς ψαύειν νοσοῦντος ἀνδρός.	Het is onaangenaam om een zieke man aan te raken.
ΠΥΛΑΔΗΣ	Pylades
οὐκ ἔμοιγε σοῦ.	Voor mij is het in ieder geval niet onaangenaam om jou aan te raken.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
εὐλαβοῦ λύσσης μετασχεῖν τῆς ἐμῆς.[63]	Wees wel voorzichtig dat je geen deel krijgt aan mijn razernij.

Pylades geeft aan dat hij voor Orestes zal zorgen en dat het voor hem geen probleem is dat Orestes een zieke man is. Orestes geeft vervolgens als reactie dat Pylades moet oppassen: εὐλαβοῦ λύσσης μετασχεῖν τῆς ἐμῆς, ofwel dat hij niet besmet moet raken door zijn waanzin en hier vervolgens zelf ook onder gaat lijden. Dit is niet de enige plek in het stuk waar gesproken wordt van een mogelijke besmetting. In de verzen 304-305 maakt Orestes zich zorgen dat Elektra mogelijk besmet raakt door hem te verzorgen (εἰ γὰρ προλείψεις ἢ προσεδρίᾳ νόσον κτήσῃ τιν᾽, οἰχόμεσθα) en aan het begin van het stuk noemt Helena dat ze juist geen besmettingsgevaar loopt.[64] Het is niet opmerkelijk dat Orestes angstig is over een mogelijke besmetting, dit is passend binnen Euripides' tijdsgeest. Naast dat de krankzinnigen bespot, gevreesd, verdreven en soms gedood werden binnen verschillende oud-Griekse samenlevingen, heerste bij sommigen ook de overtuiging dat krankzinnigheid of waanzin besmettelijk was.[65]

[63] Eur. *Or*. 791-792.
[64] Eur. *Or*. 75 - προσφθέγμασιν γὰρ οὐ μιαίνομαι σέθεν.
[65] Ustinova 2018, 11. 'Stoning, a rare method of execution employed in scapegoat rituals and against particularly

Conclusie

Het doel van dit hoofdstuk was om het perspectief van Orestes over zijn eigen ellendige toestand te onderzoeken. Op basis van de eerste helft van Euripides' *Orestes* heb ik ten eerste beargumenteerd dat Orestes zichzelf als een ziek persoon beschouwt en dat hij naar zijn algemene ellendige toestand verwijst met vormen van κακός. Binnen de κακός-toestand wordt er een onderverdeling gemaakt tussen πόνοι en νόσοι, waarin de πόνοι de pijn is die hij ervaart over zijn huidige toestand en het νόσοι-element onderverdeeld wordt in drie onderdelen: zijn begrip (σύνεσις), verdriet (λύπη) en de waanzin (μανία). Ik heb de overtuiging dat Orestes met σύνεσις het vermogen bedoelt om oorzaak en gevolg in te zien. In zijn situatie betekent dit dat hij het vermogen heeft om te begrijpen dat de ellendige situatie waar hij nu in zit, een gevolg is van de moord op zijn moeder. Aangezien hij dit vermogen heeft, houdt hij zijn ellendige toestand in stand. Orestes ervaart λύπη als gevolg van zijn manische toestand. Hij heeft veel verdriet en pijn over hoe zijn situatie is voor hemzelf, maar ook voor anderen. Orestes is immers ook bang dat hij anderen mogelijk besmet met zijn ziekte. Verder ervaart Orestes schaamte over zijn huidige toestand. Ik denk dat hij geen schaamte of berouw ervaart voor de moord op zijn moeder, maar wel voor de gevolgen hiervan voor hem en zijn naasten. Tot slot zijn de aanvallen van razernij een element binnen zijn ziekte, en deze dienen als straf voor de moord op zijn moeder en zijn daarmee de aanleiding voor Orestes' ellende. Dit laatste is het enige element dat een externe factor heeft, namelijk een goddelijk element dat hem opjaagt.

impure or hated individuals, hints at the connection of madness with pollution.'

Hoofdstuk 2 – Het perspectief van Orestes' omstanders

In het vorige hoofdstuk heb ik onderzocht wat het perspectief van Orestes op zijn huidige toestand is. In het huidige hoofdstuk zal ik het perspectief van de omstanders onderzoeken om de waanzin van Orestes beter te begrijpen binnen de context van Euripides' *Orestes*. Het eerste gedeelte van het hoofdstuk zal gefocust zijn op het perspectief van Elektra en het tweede gedeelte op dat van Menelaos en enkele andere personages.

Elektra – lichamelijk of mentaal?

Elektra opent het stuk met een lange speech, terwijl Orestes ligt te slapen op het toneel. In haar eerste versregel heeft zij het al over δεινόν,[66] een veelvoorkomend woord en thema binnen de *Orestes* waar ook veel mee gespeeld wordt qua betekenis. Verder spreekt Elektra over een αἰσχίστην νόσον,[67] wederom een thema dat regelmatig terugkeert. Elektra vertelt over hun voorvaderen en hoe deze allemaal verdoemd waren tot een vreselijk lot. Vervolgens heeft zij het over de verschrikkelijke moord die zij, Orestes (en Pylades) op aansporen van Apollo hebben uitgevoerd. Toch is alleen Orestes hierna ziek geworden.[68]

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
ἐντεῦθεν ἀγρίᾳ συντακεὶς νόσῳ νοσεῖ[69]	Sindsdien is die ellendige Orestes ziek,
τλήμων Ὀρέστης ὅδε πεσὼν ἐν δεμνίοις	wegkwijnend door een kwaadaardige ziekte. Hij is
κεῖται, τὸ μητρὸς δ᾽ αἷμά νιν τροχηλατεῖ	neergeploft op zijn bed en ligt daar maar, terwijl het
μανίαισιν·[70]	bloed van onze moeder hem voortjaagt in razernij.

Elektra geeft hier heel duidelijk het tijdsverloop weer, namelijk dat Orestes ziek is geworden na de moord. Deze moord is volgens Elektra ook de oorzaak van Orestes' waanzin. In de verzen die volgen, vertelt Elektra meer over de huidige toestand van Orestes en hoe hij er nu bij ligt. Ze noemt onder andere dat hij niet meer eet, zich niet wast en dat hij zich verbergt onder de dekens.

---

[66] Eur. *Or*. 1.
[67] Eur. *Or*. 10.
[68] Men kan ook Elektra als 'ziek' beschouwen. Zoals Wesley D. Smith in zijn onderzoek naar ziekte in Euripides' Orestes beargumenteert, hebben Elektra en Orestes hetzelfde soort symptomen: 'They both need care and restraint to reduce the inflammation of their fear, and to distinguish reality from hallucination. Electra, too, needs a bath and food and sleep (30I ff.). They share the illness in different degrees as they shared the murder unequally.' – Smith 1967, 299. Dit verklaart ook waarom Orestes haar eerder aanspoort om te rusten. Wegens de beperkte ruimte in deze scriptie, zal ik niet ingaan op het mogelijke ziektebeeld van Elektra.
[69] Zowel Paley als Murray maken de keuze om in vers 34 νοσεῖ tussen vierkante haken te zetten. Zowel Wecklein als Hirzel hebben een suggestie gegeven om νοσεῖ uit de tekst te halen. Willink stelt dat 'the repetition of νοσ- is appropriately emphatic' – Willink 1986, 86 ad vs. 34. Ik sluit me aan bij de opmerking van Willink en houd in dit geval de tekst aan zoals deze overgeleverd is.
[70] Eur. *Or*. 34-37.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
[…] χλανιδίων δ' ἔσω	Hij ligt verborgen onder zijn dekens, en wanneer zijn
κρυφθείς, ὅταν μὲν σῶμα κουφισθῇ νόσου,	lichaam verlichting vindt van de ziekte, dan is hij bij
ἔμφρων δακρύει, ποτὲ δὲ δεμνίων ἄπο	bewustzijn en huilt hij. Op andere momenten springt
πηδᾷ δρομαῖος, πῶλος ὡς ὑπὸ ζυγοῦ.[71]	hij echter weer snel op uit zijn bed, alsof hij een
	veulen onder het juk is.

Elektra geeft in deze uitspraak veel informatie over hoe zij de toestand van Orestes beschouwt. Net als bij Orestes' perspectief, is er een lichamelijke en een emotioneel aspect. Elektra lijkt de ziekte van Orestes hier als iets lichamelijks te beschrijven, in ieder geval met een lichamelijk effect. Daarnaast is de ziekte niet iets van continue duur. De ziekte kan het lichaam tijdelijk verlaten en daarmee ervaart het lichaam een soort verlichting (κουφισθῇ). Wanneer dit het geval is, gaat het echter ook niet goed met Orestes. Op die momenten huilt hij. Elektra lijkt in te zien dat de ellendige toestand van Orestes meer is dan alleen lichamelijk en dat het ook op mentaal vlak niet goed gaat met haar broer. Dit wordt ondersteund door het gebruik van ἔμφρων. Wanneer zijn lichaam een moment van verlichting ondergaat, dan is Orestes ἔμφρων, ofwel: dan is hij bij bewustzijn. Op deze momenten is hij ook vrij van zijn waanzin.[72] Precies op die momenten ervaart hij zogenaamde effecten van μανία, zoals verdriet. Met als gevolg dat hij gaat huilen en zich ellendig voelt. Voor Elektra lijkt Orestes' νόσος hetzelfde te zijn als zijn μανία, aangezien dat hetgeen is wat in fases komt.

Elektra – het komt en het gaat

Zodra Orestes ontwaakt, begint de dialoog tussen hen. Zoals in Hoofdstuk 1 reeds is gebleken, neemt Elektra een verzorgende rol aan en ondersteunt zij haar broer in alles wat hij nodig heeft. Zij bespreken ook dat Menelaos binnenkort zal aankomen en dat hij hen mogelijk kan helpen. Vervolgens komt hun moeder indirect ter sprake en vrijwel meteen daarna laat Orestes symptomen van waanzin zien.

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
οἴμοι, κασίγνητ', ὄμμα σὸν ταράσσεται,	Ach wee, lieve broer, jouw ogen zijn onrustig,
ταχὺς δὲ μετέθου λύσσαν, ἄρτι σωφρονῶν.[73]	je bent zo snel in razernij beland, zojuist was je nog
	goed bij zinnen.

[71] Eur. *Or*. 42-45.
[72] Zoals ik in Hoofdstuk 1 al genoemd heb, gebruiken Orestes en de andere personages regelmatig φρήν-verwante (werk)woorden om naar de manische toestand te verwijzen.
[73] Eur. *Or*. 253-254.

Elektra slaat een kreet van verdriet om de plotselinge verandering van haar broer. Ze ziet dat de ogen onrustig worden en benoemt hoe plotseling en snel Orestes deze verandering ondergaat. In deze passage komt ook het inwendige aspect van de toestand van Orestes naar voren, zoals Willink schrijft: 'ταράσσεται (is) alluding to the inner disturbance'.[74] Ταράσσεται dient in dit geval als intransitief geïnterpreteerd te worden; de waanzin is iets wat Orestes overkomt en hij heeft hier geen actieve rol in. In deze passage wordt ook duidelijk dat de waanzin, hier verwoord als λύσσα, een fase is; dit blijkt uit de frase μετέθου λύσσαν. Orestes is namelijk overgestapt of veranderd naar een toestand van razernij en hij heeft deze verandering zeer ταχύς gemaakt. Tot slot zien we in deze passage wederom een φρήν-verwant woord in relatie tot de waanzin: σωφρονῶν. Orestes is in zijn razernij niet meer bij zinnen en hij ziet dingen om hem heen die er niet zijn. Hij ziet zijn moeder en de Erinyen zijn kant op komen en hij meent dat zij hem zullen vermoorden. Met een denkbeeldige boog gaat het gevecht met hen aan. Elektra probeert hem te kalmeren, maar het lukt haar uiteindelijk niet. In haar wanhopige poging om hem tot bedaren te brengen, roept zij het volgende naar hem:

ΗΛΕΚΤΡΑ	Elektra
μέν', ὦ ταλαίπωρ', ἀτρέμα σοῖς ἐν δεμνίοις·	O ellendige, blijf alsjeblieft rustig in jouw bed liggen:
ὁρᾷς γὰρ οὐδὲν ὧν δοκεῖς σάφ' εἰδέναι.[75]	want jij ziet niets van wat jij zo zeker denkt te herkennen.

Elektra probeert tot Orestes door te dringen door aan te geven dat zijn waarheid niet echt is. Willink stelt het volgende: 'Elektra is denying the validity, not simply of Orestes' current vision, but of his "cognition" of his visions in general, in order to combat his whirling-eyed deprecation'.[76] Elektra erkent wel het feit dat Orestes zelf denkt dingen te zien, maar ze probeert hem te overtuigen om deze beelden niet voor waar aan te nemen.

Elektra – somatisatie

Op het moment dat Orestes uit zijn waanzin 'ontwaakt' en weer bij zinnen komt, ziet hij Elektra huilend en gesluierd op de grond zitten. Hij probeert haar te troosten en spoort haar aan om het paleis in te gaan en wat te rusten. Hij wil niet dat zij ook besmet wordt met zijn ziekte, want zij is de enige die hem nog kan helpen. Het maakt Elektra echter niet uit of ze zal sterven met hem. Haar leven zonder hem is immers niks waard. Ze gehoorzaamt uiteindelijk wel en ze stemt in met het advies van Orestes om te gaan rusten. Voordat zij naar binnen gaat, zegt ze het volgende tegen Orestes:

[74] Willink 1986, 127 ad loc.
[75] Eur. *Or*. 258-259.
[76] Willink 1986, 128-129 ad vs. 258-9.

ΗΛΕΚΤΡΑ
[…] ἀλλὰ κλῖνον εἰς εὐνὴν δέμας,
καὶ μὴ τὸ ταρβοῦν κἀκφοβοῦν σ᾽ ἐκ δεμνίων
ἄγαν ἀποδέχου, μένε δ᾽ ἐπὶ στρωτοῦ λέχους.
κἂν μὴ νοσῇ[77] γάρ, ἀλλὰ δοξάζῃ[78] νοσεῖν,
κάματος βροτοῖσιν ἀπορία τε γίγνεται.[79]

Elektra
[…] Maar jij moet ook in bed gaan liggen, en neem vooral niet datgeen voor waarheid aan wat jou bang maakt en waar je zo van opschrikt uit je bed, blijf lekker liggen onder de deken. Want zelfs als men niet echt ziek is, maar denkt van wel, dan ontstaan er bij mensen vermoeidheid en ellende.

Elektra zegt hier twee dingen die belangrijk zijn om haar perspectief te interpreteren. Ten eerste, zoals zij ook in de verzen 258 en 259 deed, spoort Elektra haar broer aan om de angstaanjagende beelden niet tot hem door te laten dringen en voor waar aan te nemen (ἀποδέχου). Wellicht ziet Elektra het als een keuze van Orestes om zijn wanen al dan niet voor waar aan te nemen en spreekt hem daarom aan met een gebiedende wijs. Deze mogelijkheid wordt ondersteund door haar volgende twee verzen. Elektra eindigt haar moment op het toneel met een meer algemene uitspraak richting Orestes en hier komt duidelijk de relatie tussen het mentale en het lichamelijke aspect van de ziekte naar voren. Volgens Elektra kan iemand die niet echt ziek is, maar wel denkt ziek te zijn, lichamelijke klachten ondervinden en daardoor ziek worden. West stelt dat Elektra hiermee lijkt te suggereren dat de ziekte volledig in zijn hoofd zit.[80] Ik sluit mij in deze bij West aan. Het lijkt alsof Orestes volgens Elektra niet lichamelijk ziek is, maar omdat hij de keuze maakt om de wanen voor waar aan te nemen, ervaart hij lichamelijke klachten, vervolgens ook emotionele klachten en waant hij zichzelf daarmee ziek.

Menelaos – diagnose

Kort nadat Elektra het toneel heeft verlaten, komt Menelaos op. Hij is op zoek naar Orestes en wil hem graag spreken. Hij schrikt zodra hij Orestes ziet, maar lijkt ook geïnteresseerd te zijn in hem en gaat het gesprek aan met Orestes om te achterhalen hoe het met hem gaat. Het 'diagnostisch' gesprek tussen Orestes en Menelaos is in het vorige hoofdstuk ook besproken, maar daar lag de focus op het perspectief van Orestes. Nu de schijnwerper verschoven is, zal het perspectief van Menelaos nader onderzocht worden.

[77] In de overleveringen lezen we zowel νοσῇς … δοξάζῃς als νοσῇ … δοξάζῃ. West houdt in zijn editie deze laatstgenoemde overlevering aan en Paley en Murray de eerstgenoemde. Volgens Willink past de derde persoon enkelvoud syntactisch gezien beter naast βροτοῖσιν dan een tweede persoon enkelvoud. Verder vergelijkt hij deze twee verzen van Elektra met de verzen 235-236 van Orestes, waar Orestes ongeveer hetzelfde zegt (μάλιστα· δόξαν γὰρ τόδ᾽ ὑγιείας ἔχει·κρεῖσσον δὲ τὸ δοκεῖν, κἂν ἀληθείας ἀπῇ). – Willink 1986, 136 ad vs. 314-315. In de verzen 235-236 wordt ook de derde persoon enkelvoud gebruikt en heeft het meer de lading van een algemene uitspraak. Vanwege de zojuist genoemde argumenten, houd ik νοσῇ en δοξάζῃ aan en wijk daarmee af van de editie van Murray.
[78] Zie noot 77.
[79] Eur. *Or*. 311-315.
[80] West 1987, 202 ad vs. 314.

ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
τί χρῆμα πάσχεις; τίς σ᾽ ἀπόλλυσιν νόσος;	Wat is er aan de hand met jou? Welke ziekte verwoest jou?
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δείν᾽ εἰργασμένος.	Mijn begrip, omdat ik me ervan bewust ben dat ik vreselijke dingen heb veroorzaakt.
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
πῶς φῄς; σοφόν τοι τὸ σαφές, οὐ τὸ μὴ σαφές.	Hoe bedoel je dat? Het is wijs om duidelijk te zijn, niet onduidelijk.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
λύπη μάλιστά γ᾽ ἡ διαφθείρουσά με . . .	Het meeste nog maakt *verdriet* mij zwakker …
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
δεινὴ γὰρ ἡ θεός, ἀλλ᾽ ὅμως ἰάσιμος.	Inderdaad, zij is een verschrikkelijke godheid, maar niettemin te genezen.
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
. . μανίαι τε, μητρὸς αἵματος τιμωρίαι.[81]	… en ook waanzinsaanvallen, als straf voor de moedermoord.

Eén van de eerste vragen die Menelaos aan Orestes stelt, is welke ziekte hij heeft. De observaties die hij tot dan toe heeft gedaan, zijn voor hem voldoende om deze vraag als één van de eerste te stellen. In zijn optiek ziet Orestes eruit als een man die hoogstwaarschijnlijk een (lichamelijke) ziekte heeft. Hij lijkt het antwoord dat Orestes geeft niet verwacht te hebben en reageert verbaasd. Volgens Willink is het logisch dat Menelaos verward is over dit antwoord en dat hij eerder een antwoord had verwacht dat de lichamelijke kant op zou gaan,[82] zeker aangezien hij hiervoor gefocust was op de slechte lichamelijke staat van Orestes. Vervolgens noemt Orestes λύπη als onderdeel van zijn aandoening. Menelaos interpreteert λύπη hier als een godin en verklaart daarmee een deel van Orestes' toestand. Gezien het contemporaine beeld en de andere waanzinspersonages van Euripides is het niet opmerkelijk dat hij het op deze manier benadert.[83] West voegt hier nog aan toe dat Menelaos' interpretatie van λύπη als godin eigenlijk weinig waarde heeft, omdat Menelaos zegt dat deze goed te

[81] Eur. *Or*. 395-400.
[82] Willink 1986, 151 ad vs. 397.
[83] Willink 1986, 151 ad vs. 399.

genezen is.[84] Wanneer Orestes de μανία als laatste noemt, gaat Menelaos daar niet inhoudelijk op in. Hij vraagt wel wanneer de waanzin is begonnen, waar Orestes was en met wie. Pas in vers 407 gaat Menelaos inhoudelijk in op de symptomen van de waanzin.

ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
Ἐκ φασμάτων δὲ τάδε νοσεῖς ποίων ὕπο;	Wat voor soort verschijningen maken jou op deze manier ziek?
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
ἔδοξ' ἰδεῖν τρεῖς Νυκτὶ προσφερεῖς κόρας.	Ik meende dat ik drie vrouwen, zo zwart als de nacht, heb gezien.
[…]	
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
αὗταί σε βακχεύουσι συγγενῆ φόνον;	Maken zij jou gek met betrekking tot de moord op een bloedverwant?
ΟΡΕΣΤΗΣ	Orestes
οἴμοι διωγμῶν οἷς ἐλαύνομαι τάλας.	Die achtervolgingen zijn vreselijk, ik word hier vreselijk door gekweld.
ΜΕΝΕΛΑΟΣ	Menelaos
οὐ δεινὰ πάσχειν δεινὰ τοὺς εἰργασμένους.[85]	Het is niet gek dat zij die vreselijke dingen gedaan hebben, het ook vreselijk hebben.

In vers 411 vraagt Menelaos of Orestes achtervolgd wordt vanwege de moord die hij gepleegd heeft. Hiermee stelt Menelaos voor het eerst een mogelijke verklaring voor de toestand van Orestes, Willink noemt dit een soort 'diagnose'.[86] Dit wordt duidelijk gemaakt door φόνον, dat hier als accusativus van het inwendig object geïnterpreteerd dient te worden. Hiermee wordt duidelijk dat φόνον niet zozeer de oorzaak is van de razernij, maar het hetgeen is waar de razernij om draait. Het verband tussen de moord en de gekte wordt hiermee nog groter: het is een 'matricidemania'.

Orestes vindt de verschijningen die hem achtervolgen werkelijk vreselijk. Wellicht had hij gehoopt dat hij iets meer steun van zijn oom zou krijgen, maar die krijgt hij niet. Menelaos vindt het niet meer dan logisch dat hij die kwaad doet, kwaad ontmoet (vs. 413). Dit vers kan op verschillende

[84] West 1987, 210 ad vs. 399.
[85] Eur. *Or*. 407-408, 411-413.
[86] Willink 1986, 153 ad vs. 411 – 'A statement, not a question. Menelaos gives his "diagnosis" according to the accepted view of this 'affliction'. […] Here, as in 338, the polluting 'blood' is not simply the *cause* of the punitive madness, but also its *essence*.'

manieren geïnterpreteerd worden. In de eerste plaats, en waarschijnlijk de meest logische, zou dit slaan op de toestand en de daad van Orestes. Het is echter ook mogelijk dat Menelaos hiermee naar de daad van Klytaimnestra en het gevolg daarvan verwijst. Volgens deze interpretatie zou Menelaos subtiel aangeven dat hij achter de moord op Klytaimnestra staat.

Binnen vers 413 bevat δεινά zowel de begin- als eindsituatie. Iemand kan kwade dingen doen en dat is vervolgens de oorzaak van de kwade dingen die volgen. Δεινά is zowel de oorzaak als het gevolg. In het geval van Orestes verwijst de 'kwade oorzaak' naar de moord op Klytaimnestra.[87] Wat de gevolgen zijn, is op verschillende manieren te interpreteren. Het zou de algehele toestand kunnen zijn, maar gezien het perspectief van Menelaos (dat gericht is op de waanzin) zou het wellicht passender zijn dat dit met name gefocust is op de waanzinsklachten die Orestes ervaart. Zoals Willink ook in zijn commentaar schrijft, wordt er continu gespeeld met de verschillende betekenissen van δεινός.[88]

Overige personages

Elektra en Menelaos zijn de personages die het meest betrokken zijn bij de ziekte van Orestes. De overige personages in het stuk gaan er niet zo uitgebreid op in. Aan het begin van het stuk, voordat Orestes ontwaakt, komt Helena het toneel op en gaat in gesprek met Elektra. Helena zegt onder andere het volgende tegen haar:

ΕΛΕΝΗ	Helena
προσφθέγμασιν γὰρ οὐ μιαίνομαι σέθεν,	Door jou te begroeten raak ik niet bedoezeld,
ἐς Φοῖβον ἀναφέρουσα τὴν ἁμαρτίαν.[89]	ik leg de verantwoordelijkheid voor deze daad immers bij Apollo neer.

In de verzen hiervoor heeft Helena zowel Elektra als Orestes, voor zover mogelijk, begroet. Het is voor haar echter geen probleem om met Elektra te praten omdat ze door haar niet 'besmet' kan raken met onreinheid. Zij beschouwt haar, of hen, immers niet als verantwoordelijk voor de moord op Klytaimnestra. Volgens Willink kan deze opmerking als 'sofistisch', maar ook als 'simplistisch' worden opgevat. Orestes is immers degene die zijn moeder vermoord heeft, en is daarmee binnen de norm van destijds 'polluted'.[90] West heeft ook een logische verklaring: 'If everyone shared the Argives' horror of speaking to the matricides (47), it would be hard to write a play. Euripides feels it

[87] Dit vers zou ook geïnterpreteerd kunnen worden als referentie naar Klytaimnestra's situatie. Zij heeft δεινά gedaan (het vermoorden van Agamemnon) en heeft ook δεινά ondervonden (zelf vermoord worden).
[88] Willink 1986, 153 ad vs. 413; 78 ad vs. 1-3; xlvi, F12.
[89] Eur. *Or*. 75-76.
[90] Willink 1986, 95 ad vs. 75-76.

necessary for Helen (but not others later) to justify herself'.[91] Helena gaat in deze niet zozeer in op wat zij van Orestes' toestand vindt, maar wel hoe zij ermee omgaat.

Later in het stuk verschijnt Pylades op het toneel. Hij is geïnteresseerd in Orestes, maar hij is meer gefocust hoe het op politiek vlak met Orestes gaat en welke straf hij tegemoetziet. Pylades is ook vastberaden om Orestes op dat vlak zo goed en zo kwaad als hij kan te ondersteunen. Wanneer hij Orestes overgehaald heeft om naar de volksvergadering te gaan en zichzelf te verdedigen, komt de ziekte van Orestes ter sprake. Orestes is bang dat de godinnen hem zullen overmeesteren met hun waanzin (μὴ θεαί μ' οἴστρῳ κατάσχωσ'[92]), waarop Pylades hem geruststelt door aan te geven dat hij er voor hem zal zijn en dat hij voor hem zal zorgen (ἀλλὰ κηδεύσω σ' ἐγώ.[93]). Pylades is ook helemaal niet bang om mogelijk besmet te raken met de waanzin van Orestes (ΟΡΕΣΤΗΣ – εὐλαβοῦ λύσσης μετασχεῖν τῆς ἐμῆς. ΠΥΛΑΔΗΣ – τόδ' οὖν ἴτω.[94]). Pylades geeft ons hier geen informatie over hoe hij de ziekte van Orestes beschouwt, maar wel hoe hij ermee omgaat. Voor hem, net als bij Elektra, is de vriendschap en de band die zij samen hebben belangrijker dan een mogelijk gevaar voor hemzelf.

Conclusie

Gedurende het stuk, vooral in de eerste helft, gaat Orestes met verschillende personages in gesprek over zijn toestand of doen personages dit onderling. Met Elektra en Menelaos spreekt Orestes het meest over zijn situatie. Beiden laten ook hun eigen opvattingen over de toestand van Orestes doorschemeren. Zo is bij Elektra duidelijk terug te zien dat zij inziet dat de ziekte van Orestes grotendeels veroorzaakt wordt door zijn manier van denken. Volgens haar zit de ziekte met name in zijn hoofd en omdat hij ervoor kiest om zijn wanen voor waar aan te nemen, krijgt hij lichamelijke en ook emotionele klachten. Het gevolg hiervan is dat hij zichzelf 'ziek denkt'. Wanneer zij woorden als ziekte en ziek zijn gebruikt, doelt zij met name op de waanzin en op de lichamelijke ongemakken die Orestes ervaart. De ziekte kan het lichaam tijdelijk verlaten en zo verlichting brengen aan het lichaam. Tot slot gebruikt Elektra vaak φρήν-verwante (werk)woorden in relatie tot de razernij, wat nogmaals een argument is om aan te nemen dat Elektra de ziekte met name als iets emotioneels of mentaals ziet, in plaats van als iets puur lichamelijks. Met Menelaos gaat Orestes langer in gesprek en hij noemt drie dingen die zijn ziekte vormgeven, namelijk zijn begrip, verdriet en de waanzinsaanvallen. Het begrip wordt eigenlijk niet door Menelaos behandeld, en hij lijkt ook geen onderscheid te maken tussen een lichamelijk en geestelijke ziekte. Het verdriet ziet hij als een godin, wat passend is voor de tijdsgeest. Volgens Menelaos zijn de waanzinsaanvallen een straf voor de moord op Klytaimnestra. Zowel Elektra als Menelaos nemen de moord aan als aanleiding voor de huidige ellendige toestand van Orestes, deze is de essentie van Orestes' waanzin.

[91] West 1987, 186 ad vs. 75.
[92] Eur. *Or*. 790.
[93] Eur. *Or*. 791.
[94] Eur. *Or*. 792-793.

Hoofdstuk 3 – Orestes en Herakles

In de voorgaande hoofdstukken is de ellendige toestand van Orestes vanuit meerdere invalshoeken bekeken. In het eerste hoofdstuk is het perspectief van Orestes onderzocht en in het tweede hoofdstuk dat van de overige personages. Naast Orestes zijn Agave, Herakles, Kassandra, Medea, Pentheus en Phaedra ook waanzinspersonages binnen de tragedies van Euripides. Om de waanzin van Orestes te kunnen interpreteren binnen het oeuvre van Euripides, binnen de ruimte die deze scriptie daarvoor biedt,[95] wordt deze in dit hoofdstuk vergeleken met de waanzin van een ander personage: Herakles. Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt de waanzin van Herakles besproken aan de hand van drie delen uit Euripides' *Herakles*, 1) de scène tussen Iris en Lyssa waarin de waanzin wordt aangekondigd, 2) de scène van de bode, die over de waanzin vertelt en 3) het ontwaken van Herakles en de gesprekken dat hij vervolgens heeft met zijn vader Amphitryon en Theseus. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt de waanzin van Herakles vergeleken met die van Orestes, met als doel om de toestand van Orestes beter te kunnen interpreteren binnen de context van zijn eigen stuk en ook binnen de context van het Euripidiaans theater.

Euripides Herakles

In Euripides' *Herakles* is Herakles het eerste deel van het stuk afwezig. Zijn gezin en zijn vader hebben zich verscholen op het altaar van Zeus omdat zij vermoord dreigen te worden door Lykos, de heerser van Thebe. Zij wachten daar vol hoop op Herakles' terugkeer uit de onderwereld. Zij hebben eigenlijk de hoop opgegeven en hun doodskleding aangetrokken wanneer zij in de verte Herakles zien naderen. Er volgt een opgeluchte en emotionele hereniging en Herakles vraagt waarom zij allen in hun dodenkleed gehuld zijn. Wanneer Herakles erachter komt welk afschuwelijk lot zijn familie te wachten stond, wordt hij woest en besluit hij om Lykos te vermoorden. Wat hij niet weet, is dat een nog vreselijker lot nabij is en dat hij binnenkort in een aanval van razernij ook zijn hele gezin zal vermoorden. De waanzin en afschuwelijke moorden vinden plaats achter gesloten deuren van het paleis, maar worden wel aangekondigd en naverteld.

[95] Het zou wenselijk zijn om Orestes' waanzin te vergelijken met alle waanzinspersonages van Euripides. Wegens de beperkte omvang van deze scriptie is dat echter niet mogelijk. Ik heb de keuze gemaakt om Orestes met Herakles te vergelijken omdat op die manier de twee 'soorten' waanzin aan bod komen: de waanzin als straf op zichzelf en de waanzin die als instrument dient om een vreselijke straf te veroorzaken.

Iris en Lyssa[96]

Nadat Herakles met zijn gezin het paleis is binnengegaan, begint het Koor te zingen. Vanuit het paleis klinken de kreten van Lykos die vermoord wordt en het Koor zingt over de grootsheid en terugkeer van Herakles. Plotseling verschijnen twee figuren op het dak van het paleis: Iris en Lyssa. Het Koor schrikt, vlucht weg en weet niet wie er op het dak staan. Iris stelt zichzelf voor als bode van de goden en is niet duidelijk over de functie van Lyssa, ze vertelt alleen dat zij een dochter van de nacht is. Zij zijn hiernaartoe gekomen om namens Hera één man schade toe te brengen, die voorheen beschermd werd door het lot en door Zeus.

ΙΡΙΣ	Iris
ἐπεὶ δὲ μόχθους διεπέρασ᾽ Εὐρυσθέως,	Nu hij de werken van Eurystheus heeft doorstaan,
Ἥρα προσάψαι καινὸν[97] αἶμ᾽ αὐτῷ θέλει	wil Hera een moord, als nieuwe opdracht, toeschrijven
παῖδας κατακτείναντι, συνθέλω δ᾽ ἐγώ.[98]	aan hem, als kindermoordenaar, en ik wil dat ook.

Hera is de aanstichter van deze nieuwe taak en wil Herakles zijn gezin laten vermoorden in een aanval van waanzin. Maar waarom? In de verzen die volgen, worden twee redenen genoemd. De eerste is χόλος, haat.[99] Hera is haatdragend naar Herakles, omdat hij de bastaardzoon van Zeus is. De bescherming van Zeus is voorbij en daarmee komt er ruimte voor de haat van Hera. De tweede reden noemt Iris aan het einde van haar speech:

ΙΡΙΣ	Iris
[…] ἢ θεοὶ μὲν οὐδαμοῦ,	[…] De goden zullen nergens zijn,
τὰ θνητὰ δ᾽ ἔσται μεγάλα, μὴ δόντος δίκην.[100]	en de mensheid groots, als hij geen straf krijgt.

Iris heeft het hier over δίκη, een straf of rechtvaardiging, maar ze maakt niet duidelijk waar Herakles voor gestraft moet worden. Godfrey Bond noemt in zijn inleiding dat Herakles niet enkel gestraft moet worden vanwege 'bastardy', maar ook omdat hij té goed is.[101] Verder noemt hij verschillende wetenschappers die beargumenteren dat hier mogelijk sprake is van ὕβρις, maar hij adviseert

[96] Eur. *HF*. 822-873.
[97] Ik houd hier de overlevering van L aan (καινόν). Diggle neemt in zijn editie de aanpassing van Wakefield aan en vervangt καινόν voor κοινόν. Ik begrijp deze suggestie, aangezien het qua context logisch is om 'moord' te vertalen in plaats van 'iets nieuws'. Desalniettemin maak ik de keuze om de overlevering aan te houden en καινόν te lezen. In de eerste plaats omdat Herakles in v.1118 aan zijn vader vraagt 'wat voor nieuws' hij aan zijn leven toeschrijft (εἴπ᾽ εἴ τι **καινὸν** ὑπογράφῃ τὠμῷ βίῳ) en gebruikt hier καινόν om naar de recente moord te verwijzen. Daarnaast denk ik dat het binnen vers 831 predicatief vertaald kan worden en terug kan verwijzen naar μόχθους. Herakles heeft binnen zijn 10 werken van Eurystheus geregeld de opdracht gekregen om bloed te vergieten en deze moord, een door Hera toegeschreven taak, zou een nieuwe bloederige opdracht zijn.
[98] Eur. *HF*. 830-832.
[99] Eur. *HF*. 840.
[100] Eur. *HF*. 841-842.
[101] Bond 1981, xxvi.

vervolgens ook om dit met voorzichtigheid aan te nemen aangezien deze theorie slechts berust op bovenstaande verzen.[102] Kevin Lee heeft onderzoek gedaan naar de Iris-Lyssa-scène in de *Herakles* en concludeert het volgende over het δίκη-dilemma: ' In my view then we cannot say that justice is without relevance to the intentions of Hera and Iris; nor can we say that the only transgression for which Heracles is to be punished is the wholly passive one of being born the son of Zeus. Rather we are invited to measure our own notions of δίκη and of what deserves punishment against those of the gods'.[103] Herakles wordt met name gestraft door Hera omdat hij de bastaardzoon van Zeus is. Deze goddelijke wil moet uitgevoerd worden, omdat de wil van de goden anders ondergeschikt zal raken aan die van de mensen. Tot slot sluit ik mij, vanwege het diverse woordgebruik, aan bij de opvatting van Lee dat het publiek uitgenodigd wordt om over de betekenis van δίκη na te denken.

Na Iris' inleiding komt Lyssa aan het woord. Het wordt snel duidelijk dat zij niet achter het plan van Hera en Iris staat. Ze vertelt dat haar taak over het algemeen niet geliefd is, maar dat zij het zelf ook niet fijn vindt om bij dierbaren thuis te komen (ἀνθρώπων φίλους).[104] Ze adviseert zowel Iris als Hera hun plan niet door te zetten en houdt vervolgens een soort *laudatio* op Herakles om zijn grootsheid aan te geven. In vers 854 raadt zij hen nogmaals af om de slechte plannen uit te voeren, maar helaas is Iris onvermurwbaar en het plan zal en moet uitgevoerd worden. Lyssa roept vervolgens de zon als getuige aan dat zij niet wil doen wat ze dadelijk gaat doen[105] en in vers 861 is de omslag van haar rationele naar waanzinnige staat te lezen.[106] In deze omslag is duidelijk te zien dat Lyssa een personificatie is van waanzin. Zo'n omslag van rationeel naar waanzin zien we namelijk ook bij de andere waanzinspersonages van Euripides.

ΛΥΣΣΑ	Lyssa
οἶ᾽ ἐγὼ στάδια δραμοῦμαι στέρνον εἰς Ἡρακλέους·	Ik zal in dusdanige stappen op de borst van
καὶ καταρρήξω μέλαθρα καὶ δόμους ἐπεμβαλῶ,	Herakles afrennen: ik zal het dak afbreken en
τέκν᾽ ἀποκτείνασα πρῶτον· ὁ δὲ κανὼν οὐκ εἴσεται	het huis er vervolgens bovenop zetten, maar
παῖδας οὓς ἔτικτεν ἐναρών, πρὶν ἂν ἐμὰς λύσσας ἀφῇ.[107]	eerst zal ik zijn kinderen doden: de moorde-
	naar zal niet weten dat hij de kinderen doodde
	die hij voortbracht, totdat hij mijn waanzin
	heeft laten gaan.

[102] Bond 1981, 285 ad vs. 841f.
[103] Lee 1982, 53.
[104] Eur. *HF*. 846.
[105] Eur. *HF*. 858.
[106] Bond 1981, 290 ad vs. 861: εἶμί γ'[…] εἶμι is rightly emphasized, for it is the cue for Lyssa to change from rational expression to excited description of the effects of her power.
[107] Eur. *HF*. 863-866.

Lyssa noemt de plek waar zij zich zal vestigen in Herakles, namelijk zijn στέρνον. Στέρνον kan vertaald worden als 1) inborst of 2) borst, hart (als zetel van gevoelens)[108] en kan als iets emotioneels geïnterpreteerd worden.[109] Verder vertelt Lyssa in bovenstaande verzen dat zij degene is die de kinderen van Herakles zal vermoorden. Bond geeft als commentaar dat Herakles het instrument is voor de slachtpartij van Lyssa,[110] maar Lyssa is op haar beurt ook het instrument van Hera (en Iris) voor de vergelding van Herakles. Zowel Iris als Lyssa verdwijnen van het toneel en het Koor begint op klagelijke manier te zingen, afwisselend met Amphitryon die het ellendige lot van zijn huis beweent.[111]

De boodschapper

De spanning in het theater is na het vertrek van Iris en Lyssa ongetwijfeld opgelopen en het publiek weet niet precies wat er achter de gesloten deuren van het paleis gebeurt. Totdat in vers 910 een dienaar uit het paleis gerend komt. Hij is de persoon die het gat van onwetendheid bij het publiek weet te dichten, helaas met afschuwelijke informatie: de kinderen van Herakles zijn dood, en zoals Iris al had voorspeld, is Herakles de moordenaar.[112] De bode vertelt wat zich heeft afgespeeld en zo leren we over Herakles' waanzin.[113]

Herakles staat met zijn gezin bij het altaar om een offer te brengen en in de hoek ligt het lijk van Lykos die door Herakles vermoord is. Opeens houdt Herakles zich stil (Ἀλκμήνης τόκος ἔστη σιωπῇ)[114], waarop de kinderen naar hun aarzelende vader (χρονίζοντος πατρός)[115] opkijken en zien dat hij zichzelf niet meer is (ὁ δ' οὐκέθ' αὑτὸς ἦν).[116] Hij heeft verdraaide ogen (ἐν στροφαῖσιν ὀμμάτων)[117] waarin zich bloeddoorlopen strepen vormen (ῥίζας τ' ἐν ὄσσοις αἱματῶπας),[118] het schuim druipt van zijn mooie baard af (ἀφρὸν κατέσταζ' εὔτριχος γενειάδος)[119] en hij lacht met een afschuwelijke horrorlach (γέλωτι παραπεπληγμένῳ).[120] Herakles roept dat hij eerst Eurystheus wil doden voordat hij een offer brengt aan Zeus. Hij waant zich op reis naar Mykene en neemt zijn wapens mee in een denkbeeldig tweespan. Bij de dienaren is ondertussen twijfel ontstaan of hun meester een grapje maakt of dat hij daadwerkelijk gek is geworden.[121] Er wordt echter vrij snel duidelijk dat hij helemaal geen grapje maakt. Herakles zegt dat hij is aangekomen in Mycene en schreeuwt tegen Eurystheus, die er helemaal niet is. Op dat moment pakt Amphitryon Herakles bij zijn arm en vraagt

[108] Sluiter et al., *s.v.* στέρνον -ου, τό.
[109] In vers 833 noemt Iris dat zij Lyssa in haar καρδία zal grijpen, wat ook vertaald kan worden als zetel van emoties.
[110] Bond 1981, 291 ad vs. 865.
[111] Eur. *HF*. 875-909.
[112] Eur. *HF*. 913-915.
[113] Eur. *HF*. 922-1015.
[114] Eur. *HF*. 929-930.
[115] Eur. *HF*. 930.
[116] Eur. *HF*. 931.
[117] Eur. *HF*. 932.
[118] Eur. *HF*. 933.
[119] Eur. *HF*. 934.
[120] Eur. *HF*. 935.
[121] Eur. *HF*. 950.

hem of de moord, die hij zojuist begaan heeft, hem gek maakt (οὔ τί που φόνος σ' ἐβάκχευσεν νεκρῶν οὓς ἄρτι καίνεις;).[122] In de eerste plaats is aan het Griekse οὔ τί που al te zien dat dit eigenlijk een ongelovige vraag is. Daarnaast is het binnen de context niet logisch. Herakles heeft in zijn leven al zoveel mensen gedood, dat het onwaarschijnlijk is dat de zojuist gepleegde moord hem tot razernij drijft.[123] Herakles ziet zijn vader aan voor de vader van Eurystheus en duwt hem weg. Hij jaagt zijn eigen vrouw en kinderen op en vermoordt hen stuk voor stuk op gruwelijke wijze. Op het moment dat Herakles zijn eigen vader wil aanvallen, verschijnt Athena als een *dea ex machina* en werpt een steen op de στέρνον van Herakles, de plek waar Lyssa zich gevestigd had, en hij valt meteen in slaap. Om ervoor te zorgen dat Herakles niet opnieuw gaat moorden zodra hij ontwaakt, hebben de dienaren en Amphitryon hem aan een pilaar vastgebonden. Aan het einde van zijn speech zegt de bode dat hij geen enkele sterveling kent die ongelukkiger is dan Herakles.[124]

Terug in de realiteit

De bode heeft zijn boodschap overgebracht en heeft verder geen rol meer binnen het stuk. De deuren van het paleis gaan open en daar toont zich een afschuwelijk aanzicht: Herakles die vastgebonden zit, omringd door de lichamen van zijn dode kinderen en vrouw. Het Koor start een klaagzang over de ellendige situatie en Amphitryon smeekt hen meermaals om stil te zijn.[125] Hij is bang dat Herakles wakker wordt en dat hij zijn moorden voortzet. Uiteindelijk vertoont Herakles tekenen van ontwaken en zowel het Koor als Amphitryon vluchten weg. Herakles kijkt om zich heen, is weer tot zichzelf gekomen en aanschouwt de hemel, aarde en de stralen van de zon.

ΗΡΑΚΛΗΣ	Herakles
ὡς <δ'> ἐν κλύδωνι καὶ φρενῶν ταράγματι	<Maar> als in een golf, ben ik in een verschrikkelijke
πέπτωκα δεινῷ καὶ πνοὰς θερμὰς πνέω	verwarring van mijn geest geraakt en ik adem opper-
μετάρσι', οὐ βέβαια πλευμόνων ἄπο.[126]	vlakkig en niet stabiel een hete lucht mijn longen uit.

[122] Eur. *HF*. 966-967.
[123] Bond noemt in zijn commentaar een aantal voorbeelden van waanzin na een moord, maar dit zijn allemaal bloedverwant-moorden – Bond 1981, 315 ad vs. 966.
[124] Eur. *HF*. 1014-1015.
[125] Eur. *HF*. 1042; 1047-1050; 1054; 1059; 1060. In *Orestes* zien we ook dat Elektra het Koor vraagt om stil te zijn als Orestes nog slaapt. De reden is echter wel anders. In het geval van Herakles heerst er angst bij de omstanders voor wat er kan gebeuren als Herakles wakker wordt en Elektra wil juist dat Orestes blijft slapen omdat hij zijn rust als zieke nodig heeft. Bond stelt dat de angst die Amphitryon heeft, ontbreekt in *Orestes* – Bond 1981, 332 ad vs. 1042-87.
[126] Eur. *HF*. 1091-1093.

Herakles kan zich niet herinneren wat er gebeurd is en herkent de lichamen om hem heen niet. De wapens, zíjn wapens waar hij zijn gezin mee heeft omgebracht, herkent hij wel. Herakles noemt zijn huidige toestand δύσγνοια[127] en vraagt om hulp. Zodra hij zijn vader huilend ziet naderen en hij vage antwoorden van hem krijgt over de situatie, krijgt hij door dat er iets vreselijk mis is. Amphitryon wil hem echter geen duidelijkheid geven totdat hij zeker weet dat Herakles weer bij zinnen is.

ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ	Amphitryon
ὁρᾷς γὰρ αὐτός, εἰ φρονῶν ἤδη κυρεῖς.	Want je ziet het zelf, als je je weer goed voelt.
ΗΡΑΚΛΗΣ	Herakles
εἶπ᾽ εἴ τι καινὸν ὑπογράφῃ τὠμῷ βίῳ.	Vooruit, zeg het! Wat voor een nieuws schets jij voor mijn leven?
ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ	Amphitryon
εἰ μηκέθ᾽ Ἅιδου βάκχος εἶ, φράσαιμεν ἄν.	Als jij niet meer bezeten bent door Hades, zal ik het jou zeggen.
ΗΡΑΚΛΗΣ	Herakles
παπαῖ, τόδ᾽ ὡς ὕποπτον ᾐνίξω πάλιν.	O wee! Jij maakt alweer een toespeling op iets raadselachtigs.
ΑΜΦΙΤΡΥΩΝ	Amphitryon
καί σ᾽ εἰ βεβαίως εὖ φρονεῖς ἤδη σκοπῶ.	Ik moet echt nagaan of jij zeker weer bij zinnen bent.
ΗΡΑΚΛΗΣ	Herakles
οὐ γάρ τι βακχεύσας γε μέμνημαι φρένας.[128]	Ik herinner me in ieder geval niets van een razende geest.

[127] Eur. *HF*. 1107.
[128] Eur. *HF*. 1117-1122.

Amphitryon gaat voorzichtig te werk. Hij moet zeker weten dat Herakles geen gevaar meer is voor hem. Tot drie keer toe vraagt hij Herakles of hij zich weer goed voelt, en hij doet dit door een φρήν-verwant woord te gebruiken. Zodra Herakles van zijn vader hoort wat er is gebeurd en wat zijn aandeel daarin is geweest, stort hij in. Hij kan niet geloven dat hij dit gedaan heeft en wil een einde maken aan zijn leven. Volgend Bond wil Herakles om drie redenen zelfmoord plegen: 1) rouw, 2) het verlangen naar rechtvaardigheid en 3) angst voor een slechte reputatie.[129] Hij kan zijn plan echter niet doorzetten aangezien Theseus, zijn goede vriend, hen nadert. Herakles sluiert zichzelf omdat hij zich schaamt tegenover Theseus en omdat hij bang is dat hij hem zal besmetten. Aangezien Herakles niets zegt, voert Theseus het gesprek met Amphitryon en komt al snel tot de conclusie dat dit het werk van Hera is (Ἥρας ὅδ᾽ ἀγών).[130] Na een lange speech van Theseus en Herakles, weet Theseus Herakles te overtuigen om met hem mee te gaan naar Athene. Theseus vertoont op geen enkele manier angst om besmet te raken en ondersteunt Herakles. Er vindt een emotioneel afscheid plaats tussen Herakles en zijn vader en Herakles spreekt vervolgens zijn laatste woorden, die als moraal van het verhaal kunnen worden gezien:[131]

ΗΡΑΚΛΗΣ	Herakles
ὅστις δὲ πλοῦτον ἢ σθένος μᾶλλον φίλων ἀγαθῶν πεπᾶσθαι βούλεται, κακῶς φρονεῖ.[132]	Iemand die liever rijkdom of macht heeft dan goede vrienden, is een sukkel.

Vergelijking Orestes en Herakles – overeenkomsten

De belangrijkste overeenkomst in relatie tot dit onderzoek is dat zowel Orestes als Herakles lijden onder een aanval van razernij. De waanzin laat zich weliswaar op een andere manier op het toneel zien, die van Orestes wordt immers en plein public getoond, terwijl het in het geval van Herakles aangekondigd en naverteld wordt. Toch zijn er overeenkomsten in symptomen. Tijdens hun waanzinsepisode hebben beide mannen last van onrustige ogen en bij Herakles zijn ze ook rooddoorlopen.[133] Daarnaast hebben ze allebei schuimvorming rondom de mond.[134] Verder blijkt dat zowel Orestes als Herakles tijdens hun moment van razernij de omgeving anders waarnemen dan de personages om hen heen.[135]

[129] Bond 1981, 358 ad vs. 1148-52.
[130] Eur. *HF*. 1189.
[131] Bond 1981, 416 ad vs. 1425.
[132] Eur. *HF*. 1425-1426.
[133] Eur. *Or*. 253; Eur. *HF*. 932-933.
[134] Eur. *Or*. 220; Eur. *HF*. 934.
[135] Eur. *Or*. 255-277; Eur. *HF*. 936-1001.

Wanneer Orestes en Herakles 'ontwaken' uit hun waanzin en weer zichzelf worden, zijn zij beiden vergeetachtig, voelen zich ellendig en schamen zich.[136] Om vervolgens uit hun ellendige toestand te komen, hebben zij φιλία van een φίλος nodig. In het geval van Orestes weet Pylades hem uit de put te halen en bij Herakles is dat Theseus. Willink claimt dat 'The "true *φίλος*" (*ὀρθῶς φίλος, HF* 56, 1223-5, etc.) is the one whose help in need can be relied on (like Theseus and Pylades), especially if he is able to help'.[137] Bond schrijft in zijn commentaar het volgende bij de verzen 57 tot 59: 'This topic about friendship in misfortune is often put cynically […]. But sometimes a positive duty to help friends in misfortune is stated: Or. 665'.[138] Zodra Orestes en Herakles de steun van hun vriend krijgen, kunnen zij loskomen van hun ellendige gemoedstoestand.[139]

Voor beide waanzinspersonages speelt ἡ φρήν een rol in hun relatie tot razernij. In het eerste hoofdstuk is de passage besproken waarin Orestes aan het begin van het stuk, na zijn ontwaken, zegt dat hij is verlaten door zijn eerdere φρήν en dat dit een aanleiding is om aan te nemen dat Orestes hiervoor een aanval van razernij had.[140] Daarnaast worden er binnen het stuk geregeld vervoegingen van het φρήν-verwante werkwoord φρονέω gebruikt wanneer er gesproken wordt over de waanzin van Orestes.[141] In het geval van Herakles zien we ditzelfde gebeuren. Op het moment dat Herakles ontwaakt, weet hij niet wat er is gebeurd. Om te testen of Herakles weer zichzelf is, gebruikt Amphitryon φρήν-verwante woorden, maar hoe dient dit geïnterpreteerd te worden? Het Woordenboek Grieks/Nederlands geeft drie mogelijke vertalingen: 1) middenrif, 2) *zetel van emoties* hart, gemoed, binnenste en 3) *zetel van intellect* geest, verstand, gezindheid.[142] Dit zijn weliswaar drie mogelijke vertalingen, maar het is goed om te beseffen dat dit interpretatiemogelijkheden zijn en geen harde onderscheidingen, het blijft immers één woord. Shirley Sullivan heeft onderzoek gedaan naar het gebruik van psychologische terminologie in Euripides en heeft alle mogelijke vormen van φρήν binnen het corpus van Euripides geanalyseerd en concludeert uiteindelijk het volgende: '*Phren* appears most frequently (160 times), having the widest range of function. […] The intellectual range of *phren* is very broad. We see them involved in thinking, pondering, deliberation, and planning. They are described as the seat of the mind; they are related to the purpose someone may have. If they are "lost" or "damaged," an individual behaves foolishly. They are often associated with speech. […] In their emotional range, *phrenes* are likewise very versatile.[…] They are engaged in anger, fear, grief, joy,

[136] Bond 1981, 369-370 ad vs. 1199-1201 – Beide mannen schamen zich, maar waarover zij zich schamen is niet helemaal hetzelfde. Bij beide mannen verhindert de schaamte dat zij om zich heen kijken om te zien wat zij hebben veroorzaakt. In het geval van Herakles is er ook schaamte over de moorden die hij heeft begaan. Zoals ik in Hoofdstuk 1 al heb beargumenteerd, lijkt dit in het geval van Orestes niet aan de orde te zijn.
[137] Willink 1986, 161 ad vs. 454-5.
[138] Bond 1981, 75 ad vs. 57-9.
[139] Dit is echter geen absoluut 'medicijn'. Volgens Theodorou is het ook cruciaal om de huidige situatie en daarbij horende gevoelens te accepteren. Volgens haar doet Herakles dat wel, maar Orestes niet en is volgens hem daardoor het hele stuk 'ziek'. – Theodorou 1993, 36, 37 en 43.
[140] Eur. *Or*. 216.
[141] Bijvoorbeeld in de verzen 238, 252 en 254.
[142] Sluiter et al., *s.v.* φρήν φρενός, ἡ.

love, and pain. *Phrenes* too can be struck with madness, causing the person in whom they are located to behave irrationally'.[143] Volgens de analyse van Sullivan wordt φρήν met name als intellectueel of emotioneel 'gebruikt' door Euripides. Sullivan schaart verschillende gemoedstoestanden onder de emotionele interpretatie en ook 'madness' valt hieronder. Volgens haar analyse is φρήν vatbaar voor razernij en in dit geval dient het geïnterpreteerd te worden volgens de tweede vertaling van het Woordenboek Grieks/Nederlands: als zetel van emoties. Dit sluit tevens aan op wat Lyssa ons vertelt in vers 863 van de *Herakles*, namelijk dat zij de στέρνον van Herakles zal binnendringen.[144] Op basis van deze vergelijking en de analyse van Sullivan, stel ik dat μανία in het geval van Herakles en Orestes met name op emotioneel niveau geïnterpreteerd dient te worden en dat deze een beperkt intellectueel element bevat.

Vergelijking Orestes en Herakles – verschillen

Waar het de belangrijkste overeenkomst is dat zowel Orestes als Herakles lijden onder een aanval van razernij, is de aard en oorzaak hiervan wel degelijk verschillend. Eerder in deze scriptie is het werk Divine Mania van Yulia Ustinova reeds aan bod gekomen. Zij schrijft ook over de mogelijkheid dat razernij een goddelijke straf is: 'Ostensibly, there are two sorts of divine punishment with madness: madness that is the punishment by itself (e.g. of Io and Orestes) and madness that is instrumental in causing other disasters (e.g. of Ajax and Heracles).[145] Orestes heeft de moord op zijn moeder eerder al gepleegd en ondervindt nu de μανία als straf, zoals hij zelf ook beaamt.[146] Herakles daarentegen heeft tot op heden niks verkeerd gedaan en heeft simpelweg gezegd pech. Hij is de bastaardzoon van Zeus en daarom heeft Hera automatisch een hekel aan hem en wil hem laten lijden. In het stuk wordt dit duidelijk geïllustreerd door de verschijning van Iris en Lyssa op het toneel die hun motivatie toelichten.[147] Door deze verschijning wordt tevens duidelijk dat de waanzin in het geval van Herakles van buiten komt en dat deze zich van binnen bij hem vestigt. Karelisa Hartigan stelt dit ook in haar onderzoek naar de verschillende aspecten van μανία binnen de Herakles en Orestes: The madness is external, it comes from without; it is a part of those circumstances over which one has no control'.[148] In het geval van Orestes kan de razernij niet zo expliciet als extern worden bestempeld, aangezien we geen godheid op het toneel zien die een rol speelt binnen zijn waanzin.

Tot zover is er wat de verschillen en overeenkomsten betreft slechts gefocust op de waanzin van beide personages. In het geval van Orestes wordt er echter ook gesproken over een νόσος. Ik heb de overtuiging dat er bij Orestes een ziekte geconstateerd wordt omdat de *effecten* van de μανία lang genoeg aanhouden, terwijl dit bij Herakles niet aan de orde is. Zoals ik in het eerste hoofdstuk al

[143] Sullivan 2000, 113 – 115.
[144] Eur. *HF*. 863.
[145] Ustinova 2017, 9.
[146] Eur. *Or*. 400.
[147] Eur. *HF*. 822-874.
[148] Hartigan 1987, 126.

beargumenteerd heb, is Orestes' μανία op zichzelf niet de ziekte en dit wordt in zijn geval ook niet dusdanig gepresenteerd.[149] *Mania* heeft van zichzelf verschillende symptomen, die in deze scriptie al meermaals aan bod zijn gekomen. Ik ben van mening dat een manische toestand ook bepaalde effecten veroorzaakt en hiermee bedoel ik de gemoedstoestanden die na een waanzinsepisode ontstaan. We zien bij zowel Orestes als Herakles onder andere een zekere neerslachtigheid, rouw, schaamte, wanhoop en verdriet. Op het moment dat deze effecten te lang aanhouden, kan er een ziekelijk situatie ontstaan waarin deze effecten de ziekte worden, zoals we bij Orestes zien gebeuren. Hij wordt geconfronteerd met een vorm van μανία en aangezien hij de effecten hiervan te lang ondervindt, wordt hij ziek. Herakles had net zo goed ziek kunnen worden, maar aangezien hij (door Theseus) snel genoeg verlost werd van de ellendige effecten, wordt dit in zijn geval niet in stand gehouden.

Conclusie

Het doel van het huidige hoofdstuk was om de toestand van Orestes beter te kunnen interpreteren binnen de context van Euripides' *Orestes* en binnen het oeuvre van Euripides door deze te vergelijken met de waanzin en algemene toestand van Herakles. In het eerste deel van het hoofdstuk is de *Herakles* inhoudelijk besproken om zijn waanzin te onderzoeken. Er is gebleken dat de oorsprong van de waanzin bij Hera ligt. Zij wil Herakles straffen omdat hij de bastaardzoon van Zeus is. De waanzin heeft daarmee een externe aanleiding en wordt gepersonaliseerd door de waanzinsgodin Lyssa. De waanzin wordt ook door een externe factor gestopt, namelijk door Athena die hem met een klap op zijn borst in slaap brengt. Na zijn ontwaken, weet Herakles niet wat er is gebeurd en zodra hij de informatie van zijn vader krijgt, stort hij in. Hij sluiert zichzelf uit schaamte en uit angst voor besmetting en weet pas uit deze ellendige toestand te komen door de steun van zijn vriend Theseus.
In het tweede deel van het hoofdstuk is de vergelijking gemaakt met Orestes. Qua overeenkomsten is gebleken dat de waanzinssymptomen van beide personages grotendeels overeenkomen. Verder hebben zowel Herakles als Orestes φιλία van hun beste vriend, respectievelijk Theseus en Pylades, nodig om uit hun ellendige toestand te komen. Tot slot heb ik geconstateerd dat ἡ φρήν een belangrijke rol speelt binnen de waanzin van beide personages en dat deze eerder emotioneel dan intellectueel geïnterpreteerd moet worden. Een belangrijk verschil zit in de aard van de waanzin. In het geval van Herakles is de waanzin een middel om ellende te veroorzaken, waarbij de ontstane ellende als straf dient, en in het geval van Orestes is de waanzin een straf op zichzelf. Tot slot is er in het geval van Herakles geen sprake van een ziekte en bij Orestes wel. Ik heb beargumenteerd dat dit te maken heeft met het feit dat de effecten van de μανία in het geval van Orestes langere tijd aanhouden.

[149] Zie blz. 7-8: μανίας vs. μανιάς.

Conclusie

In deze scriptie stond de volgende vraag centraal: *Hoe wordt de waanzin van Orestes gerepresenteerd in Euripides' Orestes?* In de drie hoofdstukken is deze vraag steeds wat breder benaderd, beginnend bij het perspectief van Orestes in Hoofdstuk 1, vervolgens het perspectief van de overige personages in Hoofdstuk 2 en tot slot is er een vergelijking gemaakt met de waanzin van Herakles in Hoofdstuk 3.

In Hoofdstuk 1 is het perspectief van Orestes onderzocht. Orestes voelt zich ellendig en hij beschrijft zijn ziekte als drieledig: 1) σύνεσις, 2) λύπη en 3) μανία. Ik heb beargumenteerd dat de σύνεσις van Orestes het vermogen is om oorzaak en gevolg relaties in te zien en dat hij daardoor het besef heeft wat hij voor hemzelf veroorzaakt heeft. Ik heb ook beargumenteerd dat zijn σύνεσις niet verbonden is aan een gevoel van schaamte of schuld over de moord die hij heeft begaan en daarmee niet verbonden is aan de waanzin. Orestes ervaart wel degelijk schaamte, maar deze is gericht op de huidige ellendige situatie en wat deze voor gevolgen heeft voor anderen. Het verdriet, λύπη, dat Orestes ervaart, is het verdriet of de rouw om zijn huidige situatie en is een effect van zijn waanzin. Tot slot zijn de manische aanvallen een straf voor de moord die Orestes heeft gepleegd en deze hebben een externe factor, namelijk de Erinyen.

In hoofdstuk 2 is het perspectief van de omstanders onderzocht, met name dat van Elektra en Menelaos. Ik heb beargumenteerd dat Elektra een verband ziet tussen de mentale en lichamelijke gesteldheid van Orestes en dat zij denkt dat Orestes zichzelf 'ziek denkt'. Volgens haar maakt Orestes de keuze om zijn wanen voor waar aan te nemen en is het gevolg dat hij lichamelijke en emotionele klachten ondervindt. Wanneer zij het heeft over Orestes' ziekte, doelt zij met name op de waanzin en de daarbij horende lichamelijke klachten. De waanzin is echter ook iets wat komt en gaat en wanneer deze afneemt, ontstaat er verlichting voor het lichaam. Menelaos daarentegen is slechts gefocust op de oorzaak van de waanzinsaanvallen en geeft geen aandacht aan de rol van het verstand. Menelaos interpreteert de oorzaak van de waanzin als iets externs en goddelijks en als een straf voor de moord. Zowel Elektra als Menelaos nemen de moord als uitgangspunt voor de waanzin van Orestes, en zien deze als essentie van de μανία.

In hoofdstuk 3 heb ik een vergelijking gemaakt tussen de waanzin van Herakles en die van Orestes. In het geval van Herakles is te zien dat zijn waanzin een duidelijke externe aanleiding heeft, namelijk de wraak van Hera. Herakles heeft verschillende symptomen in zijn waanzinsepisode en daarna en deze komen deels overeen met die van Orestes, maar er wordt bij Herakles niet gesproken van een ziekte. Herakles voelt zich na de waanzin ellendig en weet door de steun van Theseus uit deze situatie te komen. In de vergelijking heb ik op basis van het vele φρήν-gebruik beargumenteerd dat de μανία met name iets emotioneels is en dat deze niet verbonden is aan het intellect. Verder heb ik beargumenteerd dat de aard van de razernij voor beide personages verschilt: bij Orestes is de waanzin de straf en bij Herakles is het resultaat van de waanzin de straf. Tot slot heb ik geconstateerd dat

waanzin op zichzelf niet de ziekte is, maar dat langdurige gevolgen hiervan wel een ziektebeeld kunnen veroorzaken. Om te 'genezen' is er steun (φιλία) en acceptatie nodig.

Om terug te keren naar de vraag '*Hoe wordt de waanzin van Orestes gerepresenteerd in Euripides' Orestes*', concludeer ik het volgende: in eerste instantie lijkt de waanzin van Orestes onderdeel te zijn van zijn ziekte. Desalniettemin ben ik ervan overtuigd dat de waanzin van Orestes eerder de aanleidende factor is van zijn ziekelijke toestand. De μανία is ontstaan na de moord op zijn moeder en dient als goddelijke straf hiervoor. De moord is als het ware de essentie van de waanzin. Gedurende zijn waanzinsepisode neemt Orestes zijn omgeving anders waar. De μανία heeft ook effecten, namelijk een negatieve gemoedstoestand. We zien hier gevoelens zoals verdriet, schaamte, wanhoop en angst. Ik ben van mening dat er een ziekte ontstaat wanneer deze effecten te lang aanhouden. Om deze ziekte 'te genezen' is er φιλία en acceptatie nodig. Verder concludeer ik, wegens het vele φρήν-gebruik en aangezien de waanzin emotionele effecten met zich meeneemt, dat Orestes' waanzin met name op emotioneel vlak geïnterpreteerd dient te worden en dat er een beperkt intellectueel verband is. De σύνεσις van Orestes heeft geen veroorzakende rol in de waanzin, eerder een instandhoudende factor voor zijn ellendige toestand. Door zijn intellectueel vermogen kan Orestes de gevolgen van de moord en de effecten van de waanzin inzien en begrijpen, en daardoor wordt deze negatieve gemoedstoestand in stand gehouden, of zoals Elektra het brengt: hij denkt zichzelf ziek.

Bibliografie

Edities:

Euripides, *Herakles*: ed. G.W. Bond, Oxford 1981.

Euripides, *Euripidis Fabulae* Vol. II: ed. J. Diggle, Oxford 1981.

Euripides, *Euripidis Fabulae*, Vol. III: ed. G. Murray, Oxford 1909.

Euripides, *Orestes*: ed. C.W. Willink, Oxford 1986.

Euripides, *Orestes*: ed. M. L. West, Warminster 1987.

Euripides, *Orestes*: ed. F. A. Paley, Cambridge 2010.

Secundaire literatuur:

Hartigan, K. 1987. 'Euripidean Madness: Herakles and Orestes', *Greece and Rome* 34(2), 126–135.

Konstan, D. 2016. 'Did Orestes Have a Conscience? Another Look at Sunesis in Euripides' Orestes', in P. Kyriakou & A. Rengakos (eds.), *Wisdom and Folly in Euripides*, Berlijn, 229-240.

Lee, K. H. 1982. 'The Iris-Lyssa Scene in Euripides' Heracles', *Antichthon* 16, 44–53.

Most, G. W. 2013. 'The Madness of Tragedy', in W. V. Harris (ed.), *Mental Disorders in the Classical World*, Leiden, 395-410.

Sluiter, I., Beek, L. van, Kessels, A. H. M., & Rijksbaron, A. (eds.). 2024. *Woordenboek Grieks/Nederlands*. Amsterdam.

Smith, W. D. 1967. 'Disease in Euripides' Orestes', *Hermes* 95(3), 291–307.

Sullivan, S. D. 2000. *Euripides' use of psychological terminology*, Montreal.

Theodorou, Z. 1993. 'Subject to Emotion: Exploring Madness in Orestes', *Classical Quarterly* 43(1), 32–46.

Ustinova, Y. 2017. *Divine Mania: Alteration of Consciousness in Ancient Greece*, New York.

Wright, M. 2008. *Euripides: Orestes*, Londen.